

О.В. Безручко

СПРАВА-ФОРМУЛЯР «ЗАПОРОЖЕЦЬ»:

«І Я ГОРІВ У ТОМУ ВОГНІ...»

Том 2

«Друга хвиля» розсекречень

КИЇВСЬКИЙ МІЖНАРОДНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

О.В. Безручко

**СПРАВА-ФОРМУЛЯР «ЗАПОРОЖЕЦЬ»:
«І Я ГОРІВ У ТОМУ ВОГНІ...»**

**Том 2
«Друга хвиля» розсекречень**

Монографія

Київ – 2011

УДК 791.6(477)(092):930.25(470+477)“192/194”

ББК 85.373(4Укр)6-8лб

Б – 40

Рекомендовано Вченою радою Київського міжнародного університету
(протокол № 3 від 31 жовтня 2011 р.)

Рецензенти:

О.М. Холод, доктор філологічних наук, доцент, професор кафедри масової комунікації, завідувач кафедри масової комунікації Інституту журналістики Київського міжнародного університету;

І.В. Крупський, доктор історичних наук, професор, професор кафедри радіомовлення і телебачення факультету журналістики Львівського національного університету імені Івана Франка.

Б – 40 **Безручко О.В. Справа-формуляр «Запорожець» : «І я горів у тому вогні...» : монографія.** – К. : КиМУ, 2011. – Том 2 : «Друга хвиля» розсекречень. – 203 с.

ISBN 978–617–651–004–8

ISBN 978–617–651–006–2

У книжці розповідається про маловідомі сторінки життя видатного українського кінорежисера О.П. Довженка, його учнів і колег на основі аналізу «другої хвилі» розсекречених архівних документів часів громадянської війни, репресій тридцятих років, Голодомору та Сталінської опали часів Другої світової війни. Чільне місце у дослідженні посідають документи справи-формуляра «Запорожець» на Олександра Довженка Галузевого державного архіву Служби Безпеки (ГДА СБ) України, а також передані із ГДА СБУ у фонд № 1196 «Документи діячів літератури і мистецтва з відомчих архівів прокуратури, суду і органів КДБ України» Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтв (ЦДАМЛМ) України та у фонд №263 «Колекція позасудових справ реабілітованих» Центрального державного архіву громадських об'єднань (ЦДАГО) України та російських архівів.

ISBN 978–617–651–004–8

ISBN 978–617–651–006–2

© О.В. Безручко, 2011

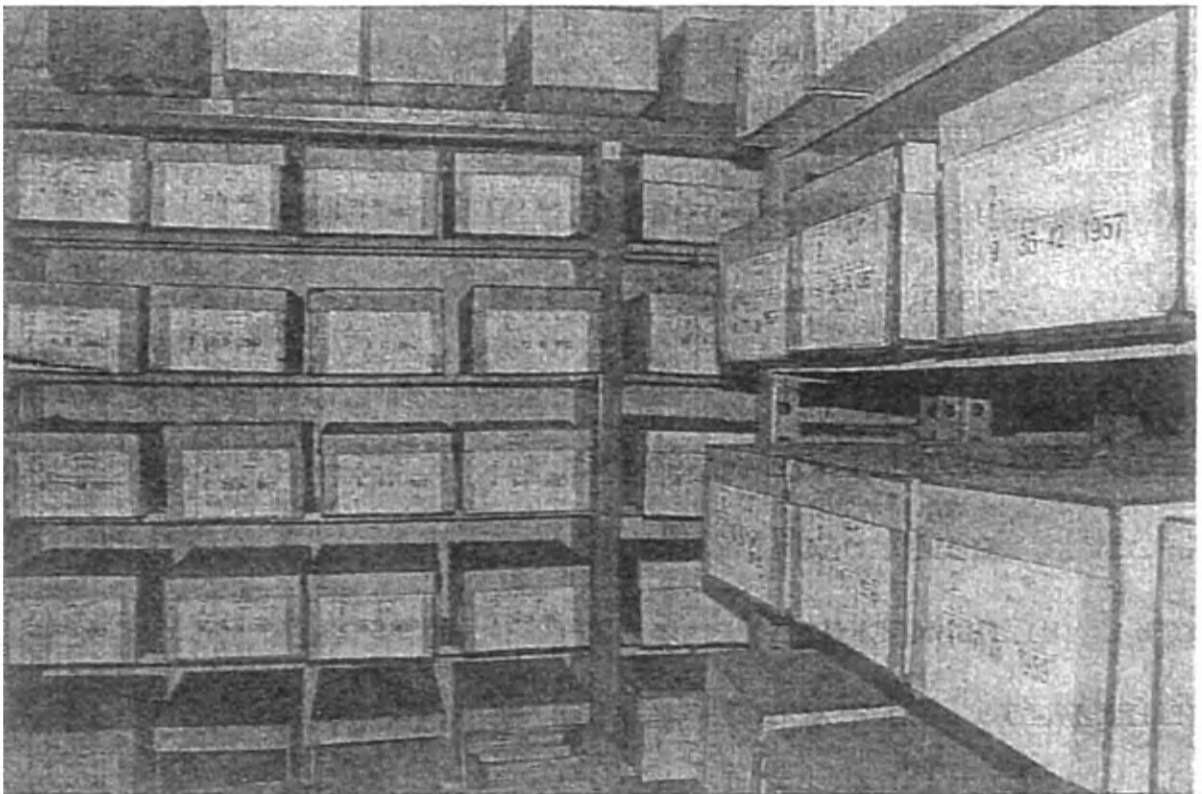
© КиМУ, 2011

ЗМІСТ

Зміст.....	3
«Друга хвиля» розсекречень документів СБУ.....	4
Аналіз світогляду і настроїв Довженка.....	6
Життя Довженка.....	79
Творчість Довженка.....	158
Характеристика й деталі біографії близьких Довженка.....	162
Службові документи.....	178
Наклепи і рапорти «секретних співробітників»...	182
Список фотографій.....	189
Інформація про автора.....	190

«ДРУГА ХВИЛЯ» РОЗСЕКРЕЧЕНЬ ДОКУМЕНТІВ ГДА СБУ

Упровадження демократії в Україні та можливе закінчення «терміну секретності» привело до того, що Галузевий державний архів Служби безпеки України у 2005

році розсекретив двадцять шість документів, які стосуються життя і творчості видатного українського кінорежисера, кінодраматурга, письменника, художника, кінопедагога, класика світового кінематографа Олександра Петровича Довженка.

Два документи із них уже були оприлюднені в 1994 році повністю, а ще один документ повторно розсекречений уже із значними скороченнями, аніж одинадцять років до того.

В Україні ці документи майже одночасно були надруковані відомим українським науковцем Л.В. Череватенком¹ і автором цього дослідження².

Документи з архіву СБУ можна кваліфікувати за шістьма типами:

1. Аналіз світогляду і настроїв Довженка.
2. Життя Довженка.
3. Творчість Довженка.
4. Характеристика й деталі біографії близьких Довженка.
5. Службові документи.
6. Звичайні для того часу наклепи й рапорти «секретних співробітників».

¹ Череватенко Леонід. Довженко визволений // КІНО-КОЛО. – 2005. – № 25. – С. 108–135.

² Безручко Олександр. Нові документи з архіву СБУ: штрихи до портрета Олександра Довженка // Архіви України. – 2005. – №1–3 (256). – С. 37–60.

АНАЛІЗ СВІТОГЛЯДУ І НАСТРОЇВ ДОВЖЕНКА

- «Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка»³, 13 серпня 1931 р.

У серпні 1931 року О.П. Довженко знімав «Івана», не встигаючи в нормативи, за що й потрапив на сторінки газети «Об'єктив» до лав відстаючих: «Значно відстають у своїй роботі... Довженко... план – 36 %, виконано 24,3 %»⁴.

³ Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка. // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 35.

⁴ Стан зйомання на Київській кінофабриці : [ред. ст.] // Об'єктив. – 1931. – 31 липня.

Зважаючи на те, що творчість Довженка – це він сам, можна з упевненістю сказати, що в той період Олександр Довженко повинен був розмовляти переважно про сценарій, зйомки, роботу з актором, специфіку впровадження звуку в кіно, Дніпрогес, саджання саду, роботу зі студентами в Київському державному інституті кінематографії, але навряд чи про війну та стан РСЧА (робітничо-селянської червоної армії).

В одному із розсекречених документів з архіву СБУ зазначено: «Думки, що вкладає ДОВЖЕНКО у вуста героям сценарію, у багатьох випадках є думками самого ДОВЖЕНКА»⁵, а тому цілком логічно допустити, що у вуста в одного з героїв «Івана» О. Довженко вклав би свої побоювання про поганий стан армії. Проте такого епізоду немає, як немає і військових у кадрі. Якби це дуже хвилювало митця в той час, він би як автор сценарію та режисер в одній особі спробував інтерпретувати власні думки в слова або вчинки героїв стрічки.

Доволі дивним, якщо не підозрілим видаються розмови Олександра Довженка про війну та слабкість армії. Не виняток, що оперативне повідомлення склав колишній

⁵ Оперативне повідомлення 4-го Управління НКДБ УРСР про прийом у Генерального секретаря ЦК ВКП (б) Й. Сталіна, присвячений розгляду кіносценарію О. Довженка «Україна в огні» // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 3. – Арк. 23.

військовий, який спеціально спровокував митця на цю тему, або ж просто вдався до фальсифікацій.

Хоча є в цьому доносі і справжні думки О. Довженка, як з'ясувалося ,пророчі. Порівняємо фразу із рапорту 1931 року («найжорстокіші репресії будуть незмінно супроводжувати вторгнення ворожої армії») із підкресленою Сталіним фразою із сценарію «Україна в огні» 1943 року, що після війни «одни только следователи да судьи и останутся. Да здоровые, как медведи, да напрактиковавшиеся вернуться!»⁶.

№ 1

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИСЛОВЛЮВАННЯ О. ДОВЖЕНКА

13 серпня 1931 р.

13/VIII– 31 г.

§ 21. Довженко сказав: «Война не только неизбежна, она просто необходима. В данное время во всем СССР чувствуется колоссальный застой, жуткое удушье и только

⁶ Довженко О. П. «Україна у вогні» Літературний сценарій, переглянутий членами уряду, 1943. – РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 37.

одна война сможет влить живую струю в наше болото социалистической стройки. Необходима какая-то огромная встряска, какая-то коренная перемена. Возможно, что последствием этой войны будет мировая революция, но это навряд ли. Скорее всего, ее не будет, потому что западные рабочие никогда не решатся на активные действия. Просто-напросто, нам накладывают «по первое число», жесточайшие репрессии будут неизменно сопутствовать вторжению неприятельской армии. Все будет решено в 2-х – 3-х месячный срок и наша «доблестная» армия побежит при первом же появлении неприятельских аэропланов. Куда мы годимся со своими несчастными танками, броневиками и прочим вооружением. Мы можем драться только копьями и топорами. Мы дикари. О духе армии тоже говорить особенно не приходится, ведь все красноармейцы как-никак знают о том, что их семьи на селе живут в ужасных условиях. Так то защищать существующий строй они будут вовсе не с таким жаром, о котором кричат на митингах и празднествах».

[...]

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 35.

Копія. Машинопис.

- «Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка»⁷, 8 жовтня 1931 р.

Повернувшись після чотиримісячного закордонного відрядження з метою вивчення звукового, або як тоді казали, тонкіна, наприкінці жовтня 1930 року до Києва⁸, О.П. Довженко отримав неприємну звістку – його виселяли із кімнати в колишньому будинку цукрового магната і відомого мецената Терещенка за адресою Київ, бул. Т. Шевченка, 12. Нині в цьому будинку розташовано музей Тараса Шевченка.

Під час зйомок «Землі» цю кімнату О.П. Довженко отримав від керівництва ВУФКУ, яке тоді займало цей будинок. Перед закордонним відрядженням О. Довженко зробив у цій кімнаті ремонт, проте по приїзді залишився без житла. Ю.І. Солнцева була приписана в Москві в квартирі її матері за адресою: Москва, Герцена, 47, кв. 24⁹. У даному випадку виселили Довженка із цивільною дружиною Солнцевою не задрісні недоброзичливці із ВУФКУ, які, до речі, уже самі три місяці як звільнили цей будинок, а

⁷ Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк 36.

⁸ Куценко М.В. Сторінки життя і творчості О.П. Довженка. – К. : Дніпро, 1975. – С. 82.

⁹ ЦДАМЛМ України. – Ф. 670. – Оп. 1. – Спр. 44. – Арк. 95.

керівництво новоствореного Київського державного інституту кінематографії (КДКУ).

У двадцяті роки найінтенсивніше кінематографічне життя відбувалося саме в Одесі, але після відкриття в 1928 році в Києві кінофабрики центр української кіноосвіти вирішено було також перемістити до Києва, де на базі ОДТК та кінофакультету КХІ в 1930 році і було засновано КДК¹⁰.

Перші кроки вищої української кіноосвіти були досить складними, тому що насправді матеріально-технічної бази КДКУ не було, тому що «жодних матеріальних цінностей, обладнання й устаткування від колишнього художнього Інституту одержано не було, від кіно-технікуму надійшло все обладнання, але це обладнання настільки бідне, що задовольнити мінімальні потреби інституту не може»¹¹. Крім того, навіть устаткування, що надійшло або купувалося було нікуди розміщувати, оскільки «дотепер не звільнено ще також низку відведених інституту приміщень... Ця обставина найбільше гальмує розміщення

¹⁰ Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). – Ф. 1238. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 665 а.

¹¹ ЦДАВО України. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 594.

Інституту. Ремонт вільних приміщень Інституту перебуває в стадії закінчення»¹².

«Ми прийшли в інститут у роки його становлення, і нам, студентам, разом з викладачами доводилося власними руками створювати багато навчальних посібників, декорації і навіть деяку спеціальну апаратуру, – згадував один із тогочасних студентів Т. Левчук. – Але це нас аж ніяк не засмучувало, радше навпаки, допомагало ще глибше опановувати обрану режисерську професією, ближче познайомитися з багатьма суміжними кіноспеціальностями»¹³.

Однією із спеціальностей, яку опанували студенти-вантажники, яким доводилося перші два місяці виносити речі із кімнат, з різних причин не звільнених попередніми господарями, аби розгорнути навчальні лабораторії, лекційні зали, інститутську бібліотеку і їдальню: «Дирекція ДЖУ давала згоду влаштувати їдальню в підвалі (де під час перебування там управи ВУФКУ, така вже існувала). Але згода лишилася на словах»¹⁴. Одним із факторів

¹² ЦДАВО України. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 193. – Арк. 242.

¹³ Левчук Т.В. С любовью к зрителю. Литературная записка И. Рачука, В. Черного. – М. : Союз кинематографистов СССР, Бюро пропаганды советского киноискусства, 1974. – С. 5.

¹⁴ ВАССА. Вимагаємо поліпшення справи харчування студентів // Об'єктив. – 1931. – 10 січня.

опортунізму в КДКУ, за версією одного із дописувачів газети «Кінокадри» І. Цвілого, була «відсутність в Інституті їдальні та буфету... дезорганізує нормальну роботу студентства»¹⁵.

Зважаючи на брак приміщень і заблокованість деяких кімнат, 24 жовтня 1930 року, тобто майже через місяць після початку навчального року, директор Київського ДКУ просив секретаря правління «Українфільму», яке стало правонаступницею ВУФКУ, дозволу забрати речі Довженка для того, аби звільнити приміщення по бул. Шевченка, 12¹⁶.

Розуміючи необхідність такого кроку, Правління «Українфільму» надало дозвіл на звільнення Довженкової кімнати, а тому 2 листопада 1930 року було вимушено звернутися до адміністрації готелю «Палас» з проханням надати кімнату для режисера О. Довженка, який повернувся із закордонного відрядження¹⁷.

У цьому готелі жили такі бездомні режисери Київської кінофабрики, як Іван Кавалерідзе, який у 1934 році переїхав із Одеси до Києва знімати «Прометей», і до одержання постійної квартири оселився в готелі. На сторінках студійної

¹⁵ Цвілій І. Опортунізм у Київському кіноінституті // Кіногазета. – 1930. – 24 грудня.

¹⁶ ЦДАВО України. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 367.

¹⁷ ЦДАВО України. – Ф.1238. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 260.

газети Т. Левчук розповів про бесіду в готельному номері: «Морозний січневий вечір 1934 року. В одній із кімнат готелю народжуються контури “Прометею”»¹⁸.

Справі залучення української молоді до кінематографа (певна річ, українського) О.П. Довженко приділяв велику увагу. Так, ще наприкінці 1929 року він закликав на прийомі кіномитців секретаріатом ЦК ЛКСМУ: «Гасло сьогоднішнього дня – дайош нові кадри кіноробітників з гушавини робітничих мас, з молоді, з комсомолу»¹⁹. А тому у 1930 році без перешкод звільнив кімнату, яка заважала навчальному процесу і перебрався до готелю.

Але майже відразу студенти КДККу віднайшли О.П. Довженка і в готельному номері. «Ми хотіли, – згадував Тимофій Левчук, – запросити його на наш курс прочитати цикл лекцій із проблем кінорежисури в зручний для нього час. Керівництво інституту вважало, що такого роду наша студентська акція істотно підкріпить офіційну пропозицію»²⁰.

За словами Г. Григор'єва: «Найактивнішим серед нас був Тимофій Левчук... він покликав декого з нас і тихесенько сповістив: «Діло на мазі. Олександр Петрович

¹⁸ Левчук Т. Спогади // За більшовицький фільм. – 1935. – 24 серпня.

¹⁹ Комсомолець України. – 1929. – 15 грудня.

²⁰ Левчук Т.В. Тому що люблю: Спогади кінорежисера. – К. : Мистецтво, 1987. – С. 53.

живе недалеко від інституту в готелі «Палас». Сьогодні після лекцій підемо до нього»²¹.

Завдяки студентським спогадам можна навіть узнати номер готелю «Палас» (довгі роки «Україна», а тепер «Прем'єр-палас»), де зупинився О.П. Довженко разом з його незмінною помічницею у творчій роботі та неофіційною дружиною Ю.І. Солнцевою, – № 240²².

Перша бесіда зі студентами КДККу була дуже довгою, і лише наприкінці студенти наважились попросити О. Довженка викладати в них: «Що ж до вашого прохання і пропозицій, то скажу вам щиро – страшенно стомився... Але на святу справу, на яку ви кличете мене, відгукнусь добрим словом»²³.

Назавжди студентам запам'яталася вступна лекція О. Довженка, що стала програмою на все життя: «Олександр Петрович вразив нас пристрасністю своєї мови; така ж пристрасність і захопленість пронизувала всю його

²¹ Григор'єв Г.П. Що було, те бачив. – К. : Радянський письменник, 1966. – С. 223.

²² Там само.

²³ Левчук Т.В. Тому що люблю: Спогади кінорежисера. – К. : Мистецтво, 1987. – С. 54.

творчість, робила його фільми схожими на натхненні пісні»²⁴.

Після пам'ятної лекції у студентів КДЖу було ще декілька зустрічей–бесід із О. Довженком у неформальній обстановці, які відбувались у готельному номері та під час прогулянок Києвом: «Любив дуже Володимирську гірку, і ми з ним ходили туди. Завжди вихваляв дніпрову красу»²⁵. Запам'ятався студентам й довженківський урок режисури біля пам'ятника Св. Володимирі²⁶.

У музеї Київської кіностудії зберігаються недруковані спогади Тимофія Левчука, у яких зазначено, що студенти КДЖу «прибули на свої літні канікули до свого керівника курсу режисури Олександра Петровича»²⁷. Із контексту цього документа видно, що принаймні керівником режисерського курсу митець був під час зйомок «Івана».

Влітку 1931 року Олександр Довженко знімав на будівництві Дніпрогесу фільм «Іван», про що й повідомляла

²⁴ Левчук Т.В. С любов'ю к зрителю / лит. запись И. Рачука, В. Черного. – М. : СК СССР, Бюро пропаганды Советского киноискусства, 1974. – С. 5.

²⁵ Григор'єв Г.П. Що було, те бачив. – К. : Радянський письменник, 1966. – С. 229.

²⁶ Артемчук І., Григор'єв Г. Цікаві бувальщини. Пригоди з життя видатних людей. – К. : Дніпро, 1966. – 390 с.

²⁷ Левчук Т.В. Незавершені спогади // Музей Національної кіностудії художніх фільмів ім. Олександра Довженка. – Ф. Левчук Тимофій Васильович. – Арк. 1.

харківська газета «Кіногазета»: «Група режисера О. Довженка знімає на Дніпрельстані та по сусідніх селах натурні кадри до художнього фільму на тему про перероблення ідеології селянина під впливом ентузіазму робітничих мас»²⁸.

На зйомках «Івана» побувало багато студентів КДКУ, серед яких відомі в наші дні українські режисери – Т. Левчук²⁹, Г. Крикун («Скромний і вдумливий Крикун сподобався Довженкові, бо серйозно ставився до роботи, і швидко здобув собі авторитет у групі»³⁰); письменник і сценарист Г. Григор'єв (у сцені зборів у робітничому клубі під час зйомок «Івана»), майбутній режисер-лаборант М. Сасім, який, зі слів Довженка, «позитивно проявив себе в роботі»³¹; майбутній режисер – лаборант О. Шопін³²; оператор Л. Кохно³³, оператор і режисер О. Мішурін³⁴. Бували на зйомках «Івана» й інші студенти – режисери,

²⁸ Кіногазета (Харків). – 1931. – № 16–17. – С. 1.

²⁹ Левчук Т.В. Тому що люблю: Спогади кінорежисера. – К. : Мистецтво, 1987. – С. 65.

³⁰ Григор'єв Г.П. Що було, те бачив. – К. : Радянський письменник, 1966. – С. 223.

³¹ ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 4. – Спр. 75. – Арк. 4.

³² Коваленко М.М., Мішурін О.О. Син зачарованої Десни: Спогади і статті. – К. : Радянський письменник, 1984. – С. 134.

³³ Довженко в воспоминаниях современников. – М. : Искусство, 1981. – С.84.

³⁴ Музей театр., муз. та кіномистецтва України (МТМК України). – Архів «Д». – Спр. Р н/доп. 250 – Спогади О. Мішуріна на зборах, присвячених пам'яті О.П. Довженка, 14 вересня 1959 р. – Арк. 5.

оператори та сценаристи. Так, до кошторису на утримання курсів сценаристів при КДККу було внесено екскурсію до «Дніпробуду»³⁵.

Завдяки лекціям учителя на знімальному майданчику студенти КДККу змогли розібратись у нових тоді тонкощах запису реплік і виявленню помилок акторської гри у звуковому кінематографі.

Для всіх них навчання безпосередньо на знімальному майданчику в О. Довженка стали доброю школою кінематографічної майстерності і, що не менш важливо, людяності та доброзичливості. «До цього часу пам'ятаю розумні очі, – згадував Л. Кохно, – ласкавий погляд Олександра Петровича, що привітно зустрів мене»³⁶.

Такий великий вступ був потрібні для того, аби показати, що фраза з «Оперативного повідомлення...», яка нібито належать О. Довженку («Ось я дістав квартиру, відремонтував, а потім у мене раптом забрали чомусь»³⁷) не відповідає дійсності. Адже О. Довженко знав, чому йому замінили одну службову кімнату (у приміщенні ВУФКУ³⁸)

³⁵ ЦДАВО України. – Ф. 1238. – Оп. 1. – Спр. 196. – Арк. 299.

³⁶ Довженко в споминах сучасників. – М. : Искусство, 1981. – С. 79.

³⁷ Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 1. – Арк. 36.

³⁸ ЦДАВО України. – Ф. 1238. – Оп. 1. – Спр. 199. – Арк. 367.

на іншу (в готелі «Національ» чи «Палас»³⁹). Скоріш за все, «секретний співробітник» спецслужб з якоїсь причини, імовірно із заздрощів, перекрутив слова О. Довженка, сказані ним на знімальному майданчику «Івана». У такому випадку і інші факти із цього оперативного повідомлення не відповідають дійсності.

№ 2

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИСЛОВЛЮВАННЯ О. ДОВЖЕНКА

8 жовтня 1931 р.

СПО – 2 гр. ГУР

8/Х– 31 г.

[...]

ДОВЖЕНКО: «Это мы делаем картины о новом соцчеловеке. Мы этому новому человеку «пришиваем» те идеи, тот характер, который нам кажется лучшим, а никто из нас не взялся за бесстрастное, нетенденциозное изучение нового человека. Бывши в Запорожье, на Днепрострое, я отчасти познакомился с действительной психологией рабочего молодняка, лучших кадровых и молодых, и

³⁹ ЦДАВО України. – Ф. 1238. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 260.

постарше рабочих. И что ж? Я боюсь сделать вывод, но основные черты этих людей, это – скот... Они на основное место ставят еду, спанье и жену. Судьба страны их ничуть не интересует, но для того, чтобы получить лучше покушать – они делают вид, что их интересует социализм, а потом, в узком кругу они издеваются над своими руководителями. Последние в свою очередь только формально, официально «верят» в социализм, а дома они – мещане, самые отъявленные мещане. Рабочий класс презирает теперь уж и нас, интеллигентов, а СТАЛИН хотя и дал лозунг об интеллигенции, но не может или не хочет ничего сделать, чтобы действительно улучшить нашу, интеллигентов, жизнь. Вот я достал квартиру, отремонтировал, а потом у меня вдруг забрали почему-то. А потом будут мне говорить об улучшении отношения к работникам ума...»

[...]

Верно: *Гуревич*

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 36.

Завірена копія. Машинопис.

• **«Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка»⁴⁰**

Взаємовідносини Довженка із Горьким не були гарними, оскільки найвідоміший пролетарський письменник неприхильно відгукнувся про довженківські фільми «Земля» та «Іван». 10 квітня 1935 року Олександр Довженко на нараді письменників з композиторами, художниками і кінорежисерами за участю О.М. Горького не побоявся пригадати це: «Я беру на себе зараз дуже велику сміливість. При всій моїй глибокій любові й нескінченній повазі до найбільшої людини нашої епохи, до найбільшого майстра – Олексія Максимовича – все-таки в цілій низці питань я повинен не те, що не погодитися з ним, а спробувати освітити Олексію Максимовичу стан справ на кінематографічному фронті. Це для мене тим більше важко, що на мені висить тягар низької оцінки Олексієм Максимовичем двох моїх старих картин»⁴¹.

№ 3

⁴⁰ Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка. – ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 53.

⁴¹ Выступление А.П. Довженко на совещании писателей с композиторами, художниками и кинорежиссерами с участием А.М. Горького, 10 апреля 1935 года // ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 4. – Спр. 74. – Арк. 120–121.

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИСЛОВЛЮВАННЯ О. ДОВЖЕНКА

4 березня 1932 р.

[...]

ДОВЖЕНКО говорить, что буржуазия обращается так с рабочим недаром, так как отсюда она имеет экономический эффект. Далее он переходит на ГОРЬКОГО, которого он не любил читать, но ему понравились лишь слова в статье к «московским рабкорам» – «ударникам» – «Товарищи, Вы строите социализм, а ненавидите друг друга, – потом поправился, – не уважаете друг друга, что у нас нет человечности в обращении» – выводит ДОВЖЕНКО.

[...]

4 / III – 32 г.

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 53.

Копія. Машинопис.

- **«Витяг зі спецзведення ДПУ УСРР про реагування літераторів м. Києва на постанову ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 р»⁴²**

Вище партійне керівництво Постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 року передбачало остаточно перебудувати літературно–художні організації: «ЦК констатує, що останніми роками на основі одиничного успіхів соціалістичного будівництва досягнуто великого як кількісного, так і якісного зростання літератури й мистецтва. Кілька років тому, коли в літературі був ще чималий вплив чужих елементів, що надто пожвавилися з першими роками НЕПу, а кадри пролетарської літератури були ще слабкі, партія всебічно допомагала утворенню та зміцненню окремих пролетарських організацій в галузі літератури й мистецтва, щоб зміцнити позиції пролетарських письменників і працівників мистецтва. Тепер, коли вже встигли вирости кадри пролетарської літератури й мистецтв, висунулись нові письменники і художники із заводів, фабрик, колгоспів, рямці нинішніх пролетарських літературно-художніх організацій (ВОАПП,

⁴² Витяг зі спецзведення ДПУ УСРР про реагування літераторів м. Києва на постанову ЦК ВКП (б) від 23 квітня 1932 р. // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 55–58.

РАПП та інші) стають вже вузькі й гальмують серйозних розмах художньої творчості....

Виходячи з цього, ЦК ВКП(б) ухвалює:

1. Ліквідувати асоціацію пролетарських письменників (ВОАПП, РАПП).

2. Об'єднати всіх письменників, що підтримують платформу радянської влади й прагнуть брати участь у соціалістичному будівництві, у єдину спілку радянських письменників з комуністичною фракцією в ній.

3. Провести аналогічну зміну лінії інших видів мистецтва.

4. Доручити оргбюро опрацювати практичні заходи до проведення цієї ухвали ЦК ВКП(б)»⁴³.

О. Довженку, який того часу вважався не справжнім пролетарським режисером, а «попутником», допомагали «стати на правильні рейки». Так, зокрема, студент КДЖу С. Карасьов в інститутській газеті констатував, що «у ставленні до попутників допущено низку помилок... критика їх була не завжди побудована в такий спосіб, що складала сприятливі умови для переозброєння попутників, а

⁴³ Кіно. – № 7–8. – 1932.

до таких попутників належать передусім Довженко... Саме трактування доповіді на дискусії в інституті «Про філософське коріння «Землі» було хибне як з боку доповідача, так і з боку тих, хто брали участь у дебатах. Серед тих, хто, виступавши, робив помилки, на жаль, був і автор цієї статті. Ця помилка полягала в тому, що про Довженка говорили тільки на основі помилок «Землі», не аналізуючи динаміку його зростання, не розглядаючи питання історично. Цю помилку підхоплював класово-ворожий елемент, щоб з певною буржуазною метою гальмувати процес побудови пролетарського кіна; зробила чимало помилок до видатного режисера-попутника, як Довженко. Ці помилки треба порядком самокритики рішуче засудити і відкинути. Треба Довженкові створити сприятливі умови для переозброєння для того, щоб зробити з нього пролетарського режисера»⁴⁴.

№ 4

ВИТЯГ ЗІ СПЕЦЗВЕДЕННЯ ДПУ УСРР ПРО РЕАГУВАННЯ ЛІТЕРАТОРІВ М. КИСВА НА ПОСТАНОВУ ЦК ВКП(Б) ВІД 23 КВІТНЯ 1932 Р.

⁴⁴ Карасьов С. Реалізуємо ухвалу ЦК ВКП (б) від 23 квітня // Кінокадри. – 1932. – 9 червня.

СПЕЦСВОДКА

О РЕАГИРОВАНИИ ЛИТЕРАТУРНЫХ КРУГОВ НА ПОСТАНОВЛЕНИЕ ЦК ВКП(б) от 23/IV– 1932 года

Постановление ЦК о перестройке литературно-художественных организаций произвело в литературных кругах гор. Киева различные впечатления.

Советская часть литературного мира отнеслась к этому постановлению весьма сочувственно и положительно: в частности, ВУССПовцы в основной массе также за постановление, но до последнего времени открыто не высказывались.

Попутчики также положительно расценивают это постановление ЦК, считая, что оно вызвано следующими причинами:

1. Необходимо аргументировать в литературной практике произведениями, а не декорациями и резолюциями, к которым так часто прибегали ВУССПовцы и молодняковцы;

2. Время прекратить «перманентные» заседания, подшивание протоколов и проч. канцелярщину и заняться художественным творчеством;

3. Пора ликвидировать групповые ссоры и грызню, мешающие работать и вносящие личные интересы в принципиальную критику, базировавшуюся до последнего времени «на корешковских началах» – своего хвали, чужого бей.

[...]

Антисоветская часть литераторов, по вполне понятным причинам, отнеслась к упомянутому постановлению ЦК скептически.

Такие литераторы, как [...] ДОВЖЕНКО расценивают это постановление, как банкротство, провал прошлой художественной политики партии, в частности, провал линии СТАЛИНА.

ДОВЖЕНКО, например, по этому вопросу высказался так:

«Так значить ліквідували (ВУСПП і РАПП)... Давно пора... Далі так жити й працювати не можна було... Творчість занепала... містечтво загинуло... Давно вже час було припинити “кивання дрючками сопливеньких (цебто критика з перегибами)».

[...]

Для характеристики настроений литераторов приводим также разговор между литераторами-работниками кинофабрики...

ДОВЖЕНКО: «У Харкові колишні ВАПШТОВці ходять і викрикують, поздоровляючи, глузуючи з ВУССПовців – “Христос Воскрес”, приємна великодня пісенька

Хоча із цього нічого не вийде... Фактично ніяких змін не буде, все залишиться по-старому, тільки не буде вже підстав ріжним бездарам спекулювати своїм ВУССПовським білетом...»

[...]

Суммируя изложенные данные о реагированиях литературных кругов г. Киева на постановление ЦК о перестройке литературно-художественных организаций, констатируем, что советская часть литераторов приняла указанное постановление с удовлетворением, а антисоветская часть отнеслась к нему скептически, считая это постановление провалом прежней художественной политики партии.

Зам[еститель] нач[альника] КОО ГПУ

(КАМИНСКИЙ)

Нач[альник] СПО

(ЧЕРДАК)

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк.

55– 58. Копія. Машинопис.

Багато десятиліть у Радянському Союзі тема Голодомору в Україні була забороненою сторінкою, яку намагалися викреслити не лише з підручників історії, але й зі спогадів людей, які жили в ті страшні часи. Не став винятком і О. Довженко, щоденники якого тих років, на жаль, знищені.

Як це не парадоксально, але узнати справжні думки Олександра Довженка щодо подій 1932–1933 років допоможуть розсекречені архівні документи, в насамперед, спецслужб.

У межах виконання наказу Президента України В.А. Ющенка архівісти ГДА СБ України розсекретили величезний масив документів щодо Голодомору, представлений на вистаці «Геноцид українського народу: Голодомор 1932–1933 рр.», а також на сайтах Держкомархіву України та СБУ розмістили зведений реєстр архівних документів і випустили книжку «Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД»⁴⁵.

Серед цих документів представлено невідомий раніше аркуш із справи-формуляра «Запорожець» під назвою «З

⁴⁵ Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ-НКВД / упор. : В. Борисенко, В. Даниленко, С. Кокін та ін. – К. : ВД "Стилос". 2007. – 604 с.

робочого зведення Київського облвідділу ДПУ УСРР щодо висловлювань О. Довженка»⁴⁶, із якого видно, як О.П. Довженко у 1932 році ставився до Голодомору.

№ 5

З РОБОЧОГО ЗВЕДЕННЯ КИЇВСЬКОГО ОБЛВІДДІЛУ ДПУ УСРР ЩОДО ВИСЛОВЛЮВАНЬ О. ДОВЖЕНКА

20 травня 1932 р.

Раб[очая] св[одка] № 23

20/5–[19]32

Параграф 50 [...]»⁴⁷

ДОВЖЕНКО – ще з більшою гарячністю критикує політику комуністичної партії в справі колективізації, поширюючи перебільшені, панікьорські чутки – «Село гине. Вимирає. Голодують. Нічого їсти. Під Києвом в одному із сіл повстання. В Узбекистані справжня війна. Піднялись узбеки, озброєні ч[е]рез Афганістан англійською зброєю».

«Комісари в Москві жирують... Пир во время чуми»⁴⁸.

РУДЗУТАК мав під Москвою цілий палац із 35 кімнат.

⁴⁶ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 59.

⁴⁷ Наводяться висловлювання інших осіб щодо поточних подій.

⁴⁸ Підкреслено червоним олівцем.

Навіть ні один президент буржуазної Республіки не дозволить собі цього».

ОСНОВАНИЕ: Донес[ение] осв[едомителя]
«ХОЛМСКОГО»

На лівому полі фіолетовим олівцем напис: «Д[ело]–
ф[ормуляр] Довженко».

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т.1. – Арк. 59.

Копія. Машинопис

У 2005 році архівістами ГДА СБ України було розсекречено «Витяг з оперативного зведення про висловлювання О. Довженка»⁴⁹. Хоча цей документ не має дати, його можна зарахувати до 1932 року – до офіційної дружби Й. Сталіна із О. Довженком. Писав цей наклеп освічений кінематографіст – кінорежисер або сценарист, який умів професійно аналізувати побудову фільму («..вся побудова другої частини, як у плані композиції кадрів, так і монтаж...»⁵⁰), обізнаний зі сценарієм Ф. Лопатинського

⁴⁹ Витяг з оперативного зведення про висловлювання О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 66.

⁵⁰ Витяг з оперативного зведення про висловлювання О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 66.

«Україна», про що й було зазначено в донесенні: «...сильно нагадує мені той же сценарій Лопатинського...»⁵¹.

№ 6

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ЗВЕДЕННЯ ПРО ВИСЛОВЛЮВАННЯ О. ДОВЖЕНКА

Без дати.

[...] *

С необычайной ненавистью относится и к т. Сталину, называя его такими словами, которые я затрудняюсь воспроизвести. Д[овженко] полагает, что существование искусства при современном строе невозможно. Например я, – говорит он, – поставил бы такой фильм, который бы заставил весь мир содрогнуться от ужаса.

Я показал бы сто пятьдесят миллионов голодных людей, питающихся соей и капустой, и показал бы горсточку сытых, тупых маньяков, которые, основательно наевшись в закрытых столовых, проповедуют голодным социализм и морочат им голову бреднями об успехах

⁵¹ Витяг з оперативного зведення про висловлювання О. Довженка.// ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 66.

* Початок документа відсутній.

строительства. Я показал бы население Киева, читающее сообщение об открытии Днепровской электростанции при свете коптилок и примусов, на которых варят отбросы, питающие их. (Противопоставление населения и лиц, прикрепленным к закрытым столовым, а также понимание электрофикации сильно напоминает мне тот же сценарий Лопатинского). Д[овженко] говорил мне, что он, конечно, лишен возможности ставить подобные фильмы, в тех фильмах, которые он ставит, в частности в «Иване», имеющем внешне весьма благополучную идеологию, он пытается дать некоторое отражение своих взглядов. Так например, бесконечный показ пейзажей днепровских далей и т.п. кадров, заснятых в центре – эстетическом плане (вся первая часть) должны отразить всю грусть Д[овженко] по прекрасной его стране.

Наоборот, все построение второй части, как в плане композиции кадров, так и монтаж, говорят о бессмысленности, нелепости и хаотичности всего строительства.

Я хотел, – говорит ДОВЖЕНКО, – показать зрителю бесконечную вереницу всех этих механизмов, лебедек, подъемных кранов и т.п., мечущихся в полном хаосе, чтобы зритель ощутил всю бессмысленность подобного строительства, почувствовал ненависть, подкрепленную его

собственным голодным желудком и усугубленную нелепой смертью рабочего, убитого бадьей (второе соревнование).

[...]

Верно:

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 66.

Незавірена копія. Машинопис.

У 2006–2007 рр. на виставці СБУ, присвяченій Голодомору, було виставлено для ознайомлення громадськості розсекречене донесення агента під оперативним псевдонімом «Чорний», який доповідав НКВС про сценарій Ф. Лопатинського «Україна», згадуваний в «Оперативному зведенні». На оперативному донесенні немає дати, хоча це належить до 1932 року

№ 7

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ДОНЕСЕННЯ ПРО СЦЕНАРІЙ Ф. ЛОПАТИНСЬКОГО «УКРАЇНА»

1932 рік, м. Київ.

«Черный»

Кино-фабрика

За последнее время ЛОПАТИНСКИЙ познакомил

меня довольно подробно с содержимым своего потрфеля, в котором он хранит свои сценарные материалы.

Ознакомив меня с эскизами к сценариям «МАЗЕПА»,

«ГАНДЗЯ» и некоторым другими

(преимущественно на польско-украинском материале)

ЛОПАТИНСКИЙ читал мне в законченном виде большой сценарий

«Украина», только что написанный им на основе личных впечатлений от украинского села во время последних поездок.

Сценарий этот не имеет ни определенной фабулы, ни нитриги, ни отдельных персонажей, представляя собой, по словам ЛОПАТИНСКОГО, как-бы эпическую форму, притом очень больших размеров (предполагается, что подолжительность фильма, заснятого по этому сценарию будет не менее трех часов).

Начинается фильм историческим прологом,

показывающим как царь Петр строил Петербург на костях запорожцев, показано болото, финские топи, погибающие казаки (интересно сопоставить этот пролог с теми комментариями, которые дает Д. РЕВУЦКИЙ к запорожским песням, вспоминая тоже царя Петра и постройку Петербурга).

Далее, показано украинское село, оплакивающее погибших казаков, отдельные сцены горя и нищеты, осиротевшие семьи и т.п.

Весь пролог идет под заунывное пение (фильм должен быть звуковым).

В конце пролога надпись – «Ой, січ мати»... сопровождаемая показом Сечи Запорожской, ее героев, пиров и походов (очень лаконично), затем вторая надпись «Було колись»... сопровождаемая трагической, погребальной музыкой, заканчивающей пролог.

Первая часть начинается надписью «Пролетариям нечего терять, кроме своих цепей»...

Показано украинское село, чудные пейзажи, вишневые садочки, хаты, поля, огороды, крестьянки жизнерадостные, цветущие, дети. Весело играющие. Показаны эпизоды крестьянских праздников. Надпись «нечего терять»...

Затем отдельные кадры гражданской войны. Страшная неразбериха на экране, зверские лица дерущихся,

дымящиеся развалины сел и деревень и на развалинах какие-то люди, которые горячо говорят и убеждают, что все уже кончилось, наступает пора мирного строительства, приближающего нас к царству социализма.

Надпись «Було колись»...

Далее, вторая часть и третья – показывает, как путем невероятных усилий начинает возрождаться разоренное село, намечены отдельные философские разговоры крестьян о революции, ряд эпизодов в Сельсоветах, показана запуганность селянства («Кажуть, це царь наказав зробити революцію»).

Спрашивает один крестьянин другого:

«А що це таке сіціалізм?»

Отвечает тот – «А хто ж його зна, от зруйнували село, тепер значит, кажуть що це й є сіціалізм».

После этого разговора на экране появляются газетные статьи (советские), в которых говорится, как крестьяне восторженно встретили революцию, как село строит социализм.

Четвертая часть начинается надписью: «Та не тільки село»...

Показан ряд городов, страшные очереди, изможденные лица, полный развал всего.

Надпись: «Коммунизм, это социализм, плюс электрофикация».

Идут трамваи, затем останавливаются. Нет тока.

В квартире горят маленькие керосиновые лампочки.

Очередь за керосином.

Нет тока...

Надпись «Электрофикация»...

Показаны поезда, переполненные спящими вповалку людьми, вокзалы, грязь в жилых помещениях.

Плакат: «В країні Рад не повинно бути висипного тифу. Висипний тиф є хвороба некультурності й бруду»...

Другой плакат в окне аптекарського магазину «Мыла нет».

Надпись «сіціалізм».

Показаны рабочие столовки, грязные, неудобные, едят рабочие с отварщением какие-то помои, какую-то подозрительную кашу.

И показаны другие столовки для ответственных партработников, чистые, светлые, хорошая, вкусная еда, довольные лица, сытые и тупые

Надпись «Комунізм»...

Пятая часть начинается показом огромных очередей возле булочных.

На базаре из под полы продают куски хлеба. Неожиданно появляются на экране опричники времен Иоанна Грозного, с диким свистом и гиканьем пронсоются мимо и сменяются затем автомашинами

Забирают у крестьян хлеб, забирают все до последней нитки.

Надпись: «Хлібозаготівля»

Показані отдельные эпизоды хлебозаготовок, плачущие женщины и дети, крестьяне, которые пытаются сопротивляться, вмешательство ГПУ и милиции.

На собрании говорит председатель Сельсовета «хліб є, тільки його куркулі поховали»

Ночью сидит человек с топором в руках. Жена и несколько человек детей спят, а он охраняет мешок с картофелем.

Говорит человек шепотом «Чотири пудів на шість місяців»

Надпись: «Куркуль хліб ховає».

Какие-то люди крадутся вдоль хаты, подсматривают через забор, заглядывают в окна, где же это куркуль хлеб прячет. Отдельные кадры показывают, как поедают люди корки хлеба, едят картофельную шелуху, собирают жолуди.

Свинья под дубом ищет жолудей, дети вырывают у нее из-под рыла и едят жолуди.

Часть шестая показывает обезлюдившие села. Полное разорение и нищета. Люди ушли куда-то.

Бродят толпы детей и у каждого ребенка в руке какая-то бумажка.

Один ребенок приближается к нам, и мы моем прочесть надпись на бумажке: «Хай держава турбується про дітей»...

Опять показан город (надпись) – «Та не тільки село»...

Худые, изможденные лица.

Невероятные очереди. Пустые булочные, колбасные, пустые продуктовые магазины, зато много парфюмерии и вина.

Надпись: «Соціалізм»

Переполненные квартиры, полутемные, грязные. Ночью обыск, арестуют кого-то.

ГДА СБ України. (№ фонду, справи і аркушів не зазначено)

Машинопис

О. Довженко як друг Ф. Лопатинського ще по Одеській кінофабриці не міг не прочитати сценарій «Україна». Проте плагіатом О. Довженко ніколи не займався, а отже, його сценарій про Голодомор, незважаючи на схожість у деталях, був би іншим. Тим більш, у 1932 році Олександр Довженко

на власні очі побачив і відчув наслідки «нового життя», оспівуваного ним в «Івані».

- «Витяг з оперативного повідомлення про О. Довженка»⁵², 19 серпня 1938 р.

Влітку 1938 року на О.П. Довженка було здійснено два замаху, які ледве не коштували йому життя, одного за одним арештовували його друзів і учнів з режисерської лабораторії, яку почали залишати ті, кого минула страшна участь. Із жовтня 1937 році у внутрішній в'язниці НКВС у Харкові утримувався багаторічний друг Довженка Соколянський.

У Києві від 20 лютого до 1 березня 1938 року було проведено показовий процес спеціальної колегії Верховного Суду УРСР над «хрещеним батьком» О. Довженка у кінематографі П.Ф. Нечесою та керівником «Українфільму» Левітом, звіт про який було вміщено в газеті Київської кіностудії: «...Цілковитий розгардіяш панував у справі підготовки кадрів. При чому, Київський кіноінститут, яким безпосередньо керував обвинувачений Левіт, був зовсім розвалений.

⁵² Витяг з оперативного повідомлення про О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 1. – Арк. 188–189.

З вини обвинуваченого Нечеса – колишнього керівника Київської кіностудії – було зірвано виконання виробничих планів: так, у 1934 році план по валовій продукції був виконаний на 98,7 %, а по товарній (за винятком браку) – тільки на 52,1 %, у 1935 році – відповідно на 53,5 % і 37,6 %, за 3 квартали 1936 року (тобто за час роботи звинувачених) – на 47,1 і 28,4 %. Ухвалили... Нечесу – колишнього директора Київської кіностудії – засуджено до 5 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах. Левіта – 10 років позбавлення волі у виправно-трудовах таборах»⁵³.

Вищевикладене призвело до різкого погіршення здоров'я митця. Якщо в травні 1937 році, як розповідав у студійній газеті асистент режисера М. Рильський, «всіх запальював своїм ентузіазмом Олександра Петровича Довженка. Незважаючи на повернення із знімань пізно вечері, він не відпочивав, а одразу ж готував наступне знімання, проводив репетиції з акторами»⁵⁴, то після інфаркту 1937 року і чотиримісячного лікування⁵⁵ О. Довженка «невтомного, здатного знімати двоє діб підряд,

⁵³ Справа колишніх працівників «Українфільму». Вирок: [ред. ст.] // За більшовицький фільм. – 1938. – 5 березня.

⁵⁴ Рильський М. Атмосфера громадянської війни // За більшовицький фільм. – 1937. – 1 травня.

⁵⁵ Ободинський І. Робота над «Щорсом» // За більшовицький фільм. – 1938. – 13 лютого.

вели зі зйомок під руки. Позначалися вік і надмірна нервова напруга»⁵⁶.

Аби зняти цю надмірну нервову напругу О. Довженко інколи вдавався до народних методів «лікування». Якщо весною 1937 року не тільки був сам «абсолютним тверезником», але й намагався привчити до цього своїх асистентів. Як згадував О. Мішурін: «Позбавити себе задоволення випити кружку пива ми не могли. Довженко, будучи абсолютно непитушим (виділено мною. – прим. О.Б.), радив нам кинути й це заняття, тому що в Чернігові якесь дивне пиво: «Вип'єш пива, а горілкою від тебе несе», – насмішливо жмурячись казав він нам⁵⁷.

У червні ж 1938 року Довженко інколи напивався, хоча це дозволяв собі лише в компанії найближчих друзів, один з яких виявився «секретним співробітником»: «У відбувавшихся раніше в ці роки розмовах з ДОВЖЕНКО – наодинці або при БАЖАНОВІ і ЯНОВСЬКОМУ – ДОВЖЕНКО (тверезий) не уникав політичних тем і бував товариський, але постійно займав цілком радянські позиції, не раз сперечався й переконував БАЖАНА і ЯНОВСЬКОГО в їхніх сумнівах і невдоволеннях. У цій же розмові

⁵⁶ Галицкий В. Театр моей юности. – Л. : Искусство, 1984. – С. 283.

⁵⁷ Мишурин А. Воспоминания о А.П. Довженко // Музей Національної кіностудії художніх фільмів Олександра Довженка. – Арк. 21.

ДОВЖЕНКО (п'яний) у різких і істеричних тонах буквально кричав про свої незадоволення»⁵⁸.

Для кращого розуміння тогочасної ситуації тотального страху потрібно навести фрагмент недрукованого рукопису одного із вцілілих режисерів-лаборантів Володимира Галицького «Бессоння пам'яті»⁵⁹.

№ 8

ФРАГМЕНТ РУКОПISУ В. ГАЛИЦЬКОГО «БЕЗСОННЯ ПАМ'ЯТІ»

1991 рік, м. Санкт-Петербург.

1938 рік... Серпень місяць... Київ, прекрасний у зелені своїх каштанів і яскравих кольорових клумб на міських площах.

Не принадності літньої пори спливають у моїй пам'яті, коли згадую цей рік.

Більше запам'яталося почуття тривоги й напруження, що носилось у повітрі й, здавалося, наповнювало всіх.

⁵⁸ Донесення Народного Комісаріату Внутрішніх Справ УРСР Наркомун Внутрішніх Справ СРСР Берії Л.П. про антирадянські настрої Довженка під час роботи над кінофільмом «Щорс» // ЦДАМЛІМ України. – Ф. 1196. – Оп. 2. – Спр. 7. – Арк. 1.

⁵⁹ Галицький В. Бессоница памяти // Приватний архів Череватенка Л. В. – Арк.. 1–2.

Ми жили в ентузіастичній лихоманці перших п'ятирічок. Газети були повні жарких манливих гасел, що захоплено, гіпнотично апелюють до наших громадянських почуттів, усюди плакати із приголомшуючими цифрами «виконання й перевиконання». Журнали миготять іменами «героїв часу», знатних трактористок і шахтарів, (папанінців і самого «діда» – закреслено автором) легендарного Папаніна, що захоплювали нас Шмідта, Чкалова, Байдукова й Белякова. Усе прекрасно, усе ново, усе небувало!

Але відразу ширилися чутки про арешти й заслання. Виникали процеси над «ворогами народу», незмінно закінчуючись «вищою мірою» й «вироком, приведеним у виконання». (Вони забирали із собою людей, що були для нас «лицарями без страху й докору» – закреслено автором. – прим. О.Б.).

Життя ставало все менш зрозумілим. Уздовж цілісності суспільної свідомості пройшла тріщина. («Значить так треба!» – закреслено автором.) Страх оселився в душах: (І надовго – закреслено автором.) Стати «ворогом народу» було легше, ніж стати ворогом сусіда. А іноді саме тому. (Страшніше всього було те, що – закреслено автором.) Під гаслом «Усе для людини» рили яму самій людяності. І ми судорожно боролися, щоб зберегти її в собі. Мабуть, це й лежало в основі нашої

довголітньої дружби з Віктором Семеновичем Довбищенком, таким же молодим режисером, прагнучим заявити про себе.

Того часу ми з ним були членами режисерської майстерні О.П. Довженка при студії «Українфільм» у Києві. Спілкування з майстром, його мудрі уроки давали нескінченно багато. Але воно було нечастим, передусім останнім часом. Настільки, що ми – я й Довбищенко, з яким, зблизившись ще в Харківському театральному інституті, працюючи в Харківському Червонозаводському театрі під керівництвом В.С. Василька, потім, переїхавши до Києва, прийняті в майстерню Довженка, – примудрялися попутно викладати, писати критичні статті, рецензії на вистави. Але, насамперед, наполегливо опановували нашу нову професію. Почавши з уривків і сценаріїв-новел, ми стали пробувати власні сили в повнометражках.

Для нас не становило проблеми написати, «скласти». Цьому віддавалися з усією пристрасстю. (Сутужніше, – закреслено автором.) Неможливо було – «пробити»! У «чотири руки» склали сценарій «Нерозділене кохання» зі студентського життя, – воно було ще живе в нас, (– у суперечності із благополучними кінцівками – закреслено автором). Сценарій схвалювали, насамперед друзі. Не пішов. (Захоплений безпосередньою, – закреслено автором)

драматичною розповіддю делегатки з'їзду колгоспниць-ударниць, я злив її розповідь із матеріалом літньої поїздки в Полтавську область, і в кілька ночей виник сюжет «Дві долі». Він неодноразово схвалювався, але... не пішов, Довбищенко прочитав мені зроблений за це літо сценарій за гостро соціальною п'єсою Карпенка-Карого (класика) «Сто тисяч», він теж не пішов.

Загалом, працювали ретельно, днями й ночами, майже впусту. На студії було не до нас. Когось знімали (не кінематографічно), саджали, призначали інших, теж знімали. Довженко був зайнятий забираєшими сили зйомками і переробками «Щорса».

Текст документа російською. Переклад українською автора.

Приватний архів Череватенка Л. В. – Арк. 1–2.

Машинопис з правками автора.

Довженко розумів, що фільм «Щорс», темпи знімання якого були на перших сторінках загальносоюзних і українських газет («Стан виробництва фільму «Щорс» на 10 травня 1938 року. За планом треба зняти 665 кадрів. Фактично знято... 158 кадрів. Процент готовності 23,7»⁶⁰),

⁶⁰ Створення фільму «Щорс» – справа честі всього колективу студії : [ред. ст.] // За більшовицький фільм. – 1938. – 13 травня.

незважаючи на напружений графік зйомок («Прагнучи максимально ущільнити свій робочий день, група працює в 1,5 зміни й перевищує план знімального дня»⁶¹) до жовтневих свят не буде закінчено фільм «Щорс».

А це може привести до повторення ситуації із закінченням фільму «Іван», під час якої лише виїзд до Москви і звернення до Сталіна врятувало митця. Тому цілком можливо, що «секретний агент» досить точно навів слова О.П. Довженка.

№ 9

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО О. ДОВЖЕНКА

19 серпня 1938 р.

Перевод с украинского.

[...]

В разговорах о желаниии переехать в Москву кроются те же нездоровые, больные настроения выделитть украинскую советскую культуру из ряда других культур Союза в том понимании, что здесь атмосфера особенно тяжела, борьба с национализмом особенно остра, поэтому

⁶¹ Затворницький Г. Съемки фільма «Щорс» // Кино. – 1938. – 29 мая.

условия творческой работы писателя более политически усложнены, чем в других республиках Союза.

Говорит об этом и О. ДОВЖЕНКО, в последнее время особенно поражен тем, что его не выбрали депутатом в Верховный Совет СССР.

Он сказал, что в Грузии избраны депутатами такие кинорежиссеры, как: М. ЧИАУРЕЛИ, Н. ШЕНГЕЛАЯ, а на Украине его не избрали, что здесь с ним не считаются и что «только в Москве он чувствовал к себе уважение».

ДОВЖЕНКО говорил, что когда бы после своего фильма «Иван», он не выехал бы из Москвы, если бы за него не заступился тов. СТАЛИН, то на Украине его бы охотно «съели», а может быть «посадили», тем более, что он и у боротьбистов, и в ВАПШИТе, т.е. был связан с националистическими кругами.

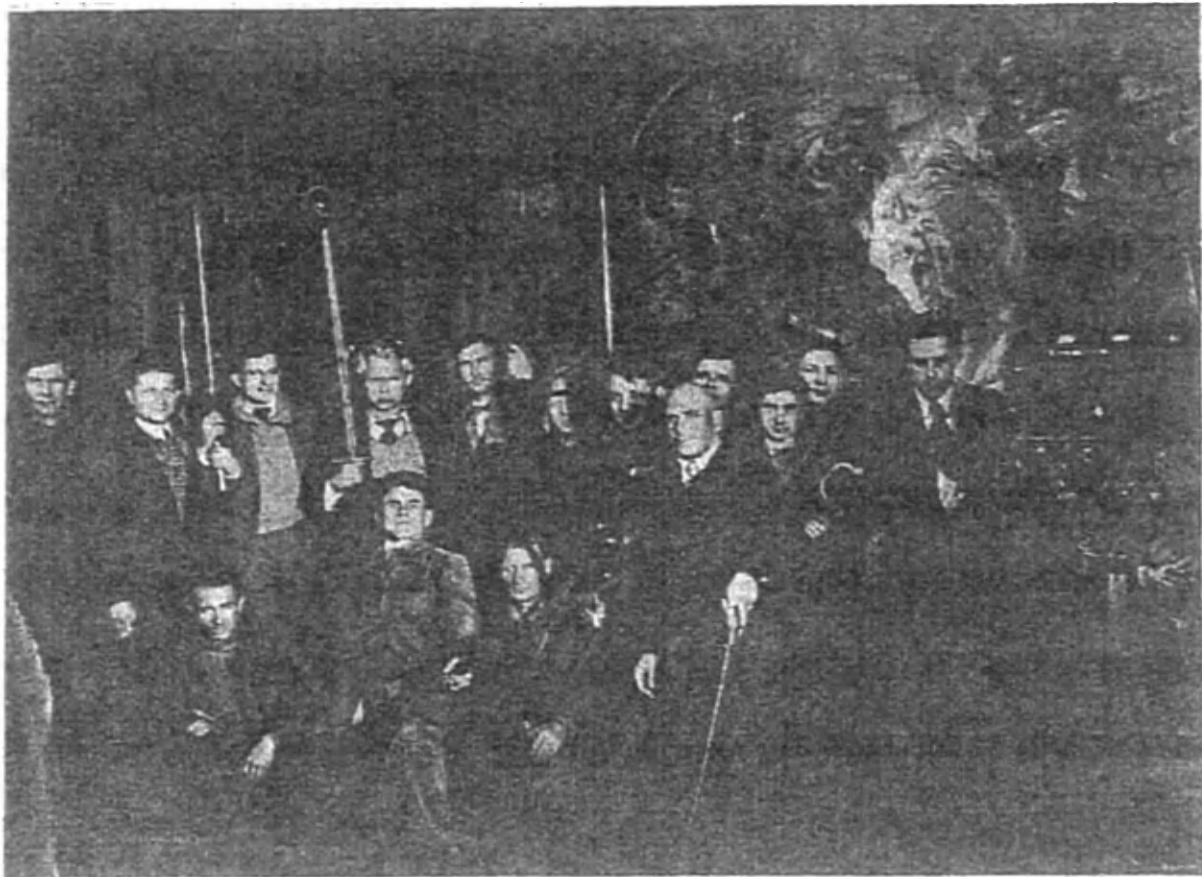
[...]

Верно:

*ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 188–
189.*

Незавірена копія. Машинопис.

- «Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка»⁶², 16 грудня 1939 р.

У 1939 році після успішного завершення фільму «Щорс» усі загальносоюзні й українські газети заповнені захопленими статтями партійних функціонерів, кінематографістів, звичайних робітників і селян.

Крім того, за два тижні до «Оперативного повідомлення», 25 листопада 1939 року Указом Президії

⁶² Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 265–266.

Верховної Ради УРСР «Довженко О.П. присвоєно звання заслуженого діяча мистецтв»⁶³.

Проте триумф «Щорса» не приніс заслуженому діячу мистецтв О.П. Довженку радощів – не доведено до кінця цікавий педагогічний експеримент із РЛККФ, закрито художній відділ КДЖу, у якому О. Довженко почав викладати, заарештовані його найкращі друзі й учні, а тому «здоров'я Олександра Петровича значно погіршало. Лікарі майже силою змушували його лікуватися»⁶⁴.

Довженко мовчки прийняв трагедію загибелі свого педагогічного дітища, що могло перерости в цікаве продовження. Мовчали, окрім В. Галицького, і режисери-лаборанти – ніхто не написав спогадів про це навчання, яке тривало три роки, термін майже повного інститутського навчання, і навіть на рік більше РА при ВДЖу, яку закрили в тому ж 1938 році. Але все ж, у глибині душі всі вони вважали Олександр Довженка своїм Учителем, який вплинув «на все... подальше життя, на... мислення, на ставлення до світу»⁶⁵.

⁶³ За більшовицький фільм. – 1939. – 25 листопада.

⁶⁴ Бодик Л. Джерела великого кіно. – К. : Радянський письменник, 1965. – С. 153.

⁶⁵ Галицький В. Театр моеї юности. – Л. : Искусство, 1984. – С. 283.

Ударом для О.П. Довженка став арешт його друга – геніального режисера і актора В.Е. Мейєрхольда, з яким під час приїздів до Москви радо зустрічався.

«Першим глядачем «Щорса» став Всеволод Емільович Мейєрхольд. Він у той час приїхав до Київського оперного театру імені Т. Шевченка, і Олександр Петрович запросив його подивитися начорно змонтований матеріал, – згадував виконавець головної ролі Є. Самойлов. – Я дуже хвилювався: чи вдалося зробити те, що замислювалося, що скаже Мейєрхольд – людина в мистецтві надзвичайно вимоглива.

Перший варіант картини йшов понад три години. Всеволод Емільович дивився дуже уважно. Коли увімкнули світло, я побачив захоплене обличчя Мейєрхольда й зрозумів, що це перемога... Всю ніч до світанку ми проговорили про картину... На прем'єрі в Москві Мейєрхольд першим виступив після показу фільму й виразив своє захоплення майстерністю Довженка»⁶⁶.

Бажання відзняти омріяного «Тараса Бульбу» допомогло Олександрові Довженку стати на ноги, а тому наприкінці літа 1939 року митець у компанії з Л. Бодиком і С. Голованівським приступив «до здійснення свого

⁶⁶ Самойлов Е. В далекие тридцатые // Довженко в воспоминаниях современников. – М. : Искусство, 1981. – С. 118.

заповітного плану поїздки Україною. Був намічений великий маршрут, але незабаром його довелося докорінно змінити. Разом із письменником Савою Голованівським на «газику» виїхали в село Яреськи, яке дуже любив Довженко... Та не встиг Довженко натішитися бесідами, як довелося терміново виїжджати назад. По радіо передали урядове повідомлення про звільнення Західної України і Західної Білорусії»⁶⁷.

Зрозуміти Довженку, що Радянський Союз був у стані війни допомогло введення світломаскування: «Пізно ввечері підїжджали до Києва. Олександр Петрович звернув нашу увагу на дивне явище – у київському небі не було відсвітів міських вогнів. Київ був затемнений. Як тільки вїхали в Дарницю, постовий міліціонер наказав вимкнути фари»⁶⁸.

Завдяки спогадам Ю. Солнцевої можна зрозуміти яким же чином О.П. Довженко, який за станом здоров'я не був військовозобов'язаним, з'явився у Західній Україні у військовій формі: «М.С. Хрущов запропонував нам, тобто Олександрові Петровичу разом із групою виїхати на автобусах у Львів і познімати там. Це було цікаво для історії

⁶⁷ Бодик Л. Джерела великого кіно. – К. : Радянський письменник, 1965. – С. 153.

⁶⁸ Бодик Л. Джерела великого кіно. – К. : Радянський письменник, 1965. – С. 154.

– возз'єднання України. Нам було запропоновано одягти військові костюми, що ми й зробили... З нами було кілька письменників. Разом з Віктором Борисовичем Шкловським та іншими ми відправились у Західну Україну. Поїздка ця була цікавою, для нас несподіваною»⁶⁹.

Порівняємо спогади Л.З. Бодика, які виражали так звану «офіційну» версію Довженкової подорожі, і неофіційніші враження Ю.І. Солнцевої.

Лазар Бодик: «Ім'я Довженка було добре відоме інтелігенції Західної України. Він гаряче й пристрасно виступав на мітингах у містах і селах. Не знаю, чи збереглася плівка з записом його промови на Народних зборах у Львові, але переповнений зал оперного театру був заморожений нею»⁷⁰.

Юлія Солнцева: «На вулицях були відкриті всі магазини з дуже гарними для нас небаченими речами. І всі військові частини, які вже ввійшли в місто, до речі багато хто сюди приїхали із дружинами, відправилися в магазини. Кілька днів пізніше я була вражена. На маленькій вулиці Львова якась юрба варшав'ян і львів'ян стежила за нашими військовими із дружинами. Дружини одягли нічні сорочки,

⁶⁹ Солнцева Ю.І. Воспоминания // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп 3. – Спр 338. – Арк. 50.

⁷⁰ Бодик Л. Джерела великого кіно. – К. : Радянський письменник, 1965. – С. 154.

думаючи що це плаття з мереживами й з гордістю носили їх. Ми пройшли, опустивши голови, підійти й сказати їм – ми не змогли. Публіка гоготала, йшла за військовими з їхніми дружинами... Дуже шкода, що ми з нашими добрими намірами й найчастіше відсутністю культури, попадали у тяжке становище й псували все, що створювали наша пропаганда й наш високий духовний світ радянської країни»⁷¹.

В. Попик розсекретив донесення із справи-формуляру «Запорожець», у якому Олександр Довженко розповідав про власні враження від Західної України: «Багато уваги Довженко у своїх висловленнях приділив своїм враженням від поїздки до Буковини.

«Чернівці, – сказав він, – чудесне місто, культурне, приємне. Жити там – просто насолода. Будинок, у якому жив митрополит, настільки прекрасний, що подібного йому немає в Москві. Народу там, у Буковині, жилося набагато краще, ніж у нас. Коли в нас їдеш поїздом, то ніде не зустрінеш радісних облич, опатного оздоблення. Усюди вбогість, бідність, пригніченість. Я вважаю, що наш народ принижує й гнітить те, що все в нас одягнене в сірий бушлат (тобто монотонний одяг). А там усе кольорове,

⁷¹ Солнцева Ю.И. Воспоминания // РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 3. – Спр. 338. – Арк. 51.

весело, приязно». Довженко докладно описав убрання буковинських українців і продовжував: «На площі в Чернівцях – каруселі, усілякі наївні народні розваги. Так наші ідіоти негайно по приїзду вирішили забрати із площі карусель. Взагалі наші поводяться там погано; у Західній Україні нас зустрічали торік чудово, а тепер ми довели до того, що там шириться повстанський рух. Гуцулів виселяли із прикордонних районів, робили тисячі ляпсусів. Тепер теж саме повторюють і в Буковині. Хапають, не перебираючи людей – правих і винуватих».

Потім Довженко дуже негативно схарактеризував цілу низку партійних і радянських працівників Буковини й Західної України: «Ми туди несемо нашу брутальність, неделікатність, некультурність. Відчуття таке, що ми не більше організованіша культура, а більше низька... Вони здивовано бачать, як при нас усе руйнується, як жадібно розхапують речі тощо».

«Протягом двадцяти двох років, – сказав він, – людей привчали до канону, догми. Тим самим людей відучили самостійно думати. Виросли безликі, безініціативні люди. Кадрів, організаторів немає. Найсильніше це відчувається на становище в армії. Я вважаю, що наш уряд зробив величезний злочин перед народом, коли перебив, заслав до Сибіру кращих

полководців. Ми самі перебили наших командирів у десять разів краще, ніж це зробив би Гітлер.

Тепер, коли я думаю про майбутню війну, я не стільки боюсь Гітлера, скільки наших командирів, наших злодіїв, ледарів, транспорт, розхитаність тощо. Сталін нещодавно сказав одному генералу: ви думаєте, що якщо ви залили доти кров'ю, завалили їхніми трупами, то це перемога?.. Мені особисто здається, що після провалу фінської кампанії Сталін став дуже недовіркою ставитися до Червоної Армії, до її боєздатності. Це, по-моєму, і призвело до того, що ми не виступили проти Гітлера. Тепер момент упущений, і Гітлер незабаром поведе проти нас увесь світ. Я дивлюся на той жах, що діється в кіно, і думаю: ну, кіно – це так-сяк, а якщо такий же жах діється й в оборонній промисловості? Дурні – це страшне явище»⁷².

Олександра Довженко довіряв «товаришу», який написав донесення, що по багатьох параметрах збігається із спогадами Солнцевої. Крім того, цікавим видаються слова Довженка, який на той час був у дружніх стосунках із Сталіним і декілька разів із ним зустрічався, про втрачену можливість нападу на Гітлера.

⁷² Попик В.А. Під софітами спецслужб. – К. : Європ. Ун-у фінансів, 2000. – С. 276.

Про справжній стан у Червоній Армії Довженко дізнався із забороненого спецслужбами сценарію та особистих розповідей про фінську війну випускника КДПКу Василя Артеменка: «Олександр Петрович довго не відпускав мене, все розпитував про фінську війну, дивувався, не вірив моїм словам, обурювався. Зрештою сказав:

– Шкода, що його не можна поставити. Захуйте до кращих часів»⁷³.

Певна річ, у самого Довженка не могло не з'явитися сценарію про військову кампанію Червоної Армії восени 1939 року. О.П. Довженко був, з одного боку, надзвичайно радий возз'єднанню України в єдине ціле; проте, з другого боку, розчарований непродуманими діями Радянської влади на приєднаних землях. Свої побоювання Довженко висловлював лише близьким людям. Оскільки тогочасна влада створила умови, що навіть найближчі друзі були вимушені доносити, можемо з певною долею умовності прочитати справжні думки О.П. Довженка.

Під час поїздки до Західної України О. Довженко і Ю. Солнцева знімали матеріал для документальних фільмів

⁷³ Артеменко В. Зустрічі з Олександром Довженком // Дніпро. – 1995– № 9–10.. – С. 62.

«Звільнення українських земель...» і «Буковина – земля українська» відповідно.

«Ю. Солнцева якось розповіла, – згадував Р. Соболев, – що в період монтажу й озвучення «Звільнення» Довженко охолонув до роботи. Завершення її цілком лягло на плечі Юлії Солнцевої, яка на той час уже закінчила власний фільм на ту ж тему – «Буковина-земля українська»⁷⁴.

№ 10

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИСЛОВЛЮВАННЯ О. ДОВЖЕНКА

16 грудня 1939 р.

16/XII 1939 з.

[...]

Рассказывал о Западной Украине, восхищаясь ее природой, городами, сохранившимися историческими памятниками и народными традициями, – ДОВЖЕНКО в то же время скептически оценивает тенденции к советизации в Западной Украине населения. По его словам: «99% поляков – это враги, 50% евреев – тоже враги», что же касается

⁷⁴ Соболев Р. В солдатском строю // Искусство кино.– 1984. – № 9. – С. 77.

украинцев, то: «даже не принимая во внимание петлюровско-фашистский элемент, настроенный контрреволюционно» – вся масса украинского народа в Западной Украине, по мнению ДОВЖЕНКО, «понимает советизацию только как национальное освобождение от поляков – отнюдь не стремясь к социалистическим формам».

«То, что бедный крестьянин получил помещичью землю, сделало его советским патриотом, но если жизнь и предметы потребления будут бешено подниматься в цене – то неизвестно, удержится ли этот советский патриотизм». Развивая далее эту тему, ДОВЖЕНКО обрушивается на советских агитаторов, которые «пускают пыль в глаза вместо серьезной и вдумчивой агитации», – т.е. «расписывают, что [в] СССР уже наступил рай земной, вместо того, чтобы честно рассказать, в чем наши достижения и в чем наши трудности».

ДОВЖЕНКО доказывает, что результатом такой «рекламной агитации» будет разочарование – когда западным украинцам придется столкнуться с практикой нашей повседневной жизни, а такое разочарование может иметь пагубные последствия. Кончает эту тему ДОВЖЕНКО, иронизируя: «За полтора месяца я видел в Западной Украине только одного агитатора, который

агитировал аргументами суровой жизненной правды, а не дешевой брехней».

«Кто же это был?» – «Я».

С его слов, выступая на митингах и собраниях и в разговорах с отдельными лицами, он всегда говорил и о трудностях, которые есть в Советском Союзе, объясняя и растолковывая их.

Вообще, ДОВЖЕНКО дает очень низкую оценку нашим работникам, направленным в Западную Украину на местную работу, возмущаясь по поводу того, что «насобирали и послали в Западную Украину все бездарности, которым у нас нельзя найти применения». По его словам, он об этом говорил ХРУЩЕВУ. Весьма отрицательную оценку дает ДОВЖЕНКО и западно-украинской интеллигенции. Он считает ее «до мозга костей отравленной ядом подхалимства, приспособленчества и клерикализма». Он считает ее в своей массе – националистической, а ее национализм – «бездарным и глупым».

Одновременно, переходя к рассказам о селе и крестьянстве, с удовлетворением констатирует, что в крестьянстве живет «красивое и гордое национальное сознание» (особенно у гуцулов) – «не то, что у наших

дядьків». И вообще: «Там Украина чувствуется сильнее, чем у нас».

Верно:

ЗАМ НАЧ 2 ОТДЕЛЕНИЯ 2 ОТД УГБ

Дубовой

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 265–266. Завірена копія. Машинопис.

- **«Витяг з оперативного повідомлення про О. Довженка»⁷⁵ від 3 липня 1940 р.**

Цей витяг було зроблено з документа, майже повністю наведеного колишнім полковником СБУ В. Попиком, правда, без зазначення точного архівного посилання. Порівнявши текст документа зі спогадами Ю. Смолича, зокрема, фразою: «...слідом за ним вийшли Йогансен, Слюсаренко і я», О. Микитенко зміг назвати ім'я «секретного співробітника», який вийшов із кімнати з труною Хвильового слідом за Довженком, Йогансеном і Слісаренком⁷⁶.

⁷⁵ Витяг з оперативного повідомлення про О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 300.

⁷⁶ Микитенко Олег. Слідами фальшивої Мельпомени // Кур'єр Кривбасу. – 2000. – № 123. – С. 143.

Із зрозумілих причин співробітники СБУ нині намагаються не розголошувати прізвища своїх інформаторів, навіть давно померлих, хоча про роботу Ю. Смолича на тогочасні спецслужби було відомо ще за його життя.

Підтвердження цьому знаходимо в спогадах Ю. Солнцевої: «У мене зі Смоличем були дуже серйозні зіткнення, і якийсь час, років п'ятнадцять, я з ним не розмовляла й майже не віталися.

Тому що Поліна Петрівна Довженко один раз просила мене передати Олександрові Петровичу, сама вона чомусь не захотіла, про те, що коли Олександр Петрович буває у Смолича, то дружина Смолича записує Довженка поруч у кімнаті, не попередивши його про це»⁷⁷.

Неправдивим у цих спогадах видається фраза, що сестра О.П. Довженка Поліна Петрівна зуміла: по-перше, розкрити законспірованого агента КДБ; по-друге, попередила про небезпеку не брата, з яким була в чудових стосунках, а Солнцеву, з якою в неї були досить напружені стосунки: «Як згадує Тарас Дудко, у родині його матері

⁷⁷ Солнцева Ю.И. Воспоминания // РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 3. – Спр. 338. – Арк. 145.

(сестри Олександра Петровича Поліни) Солнцеву не поважали й майже не спілкувалися з нею»⁷⁸.

Залишимо на совісті Солнцевої її джерело інформації, цікавим видається, що вона наважилася сказати про це Смоличу та його дружині: «Я ніколи їм цього не говорила й не запитувала, чому вони так робили, але коли вмер Олександр Петрович, через два дні я зателефонувала їм. Вона не відмовлялася і сказала: «Так, я записувала»,

– А де записи?

– Вони в мене.

– Я хочу їх мати. Чому ви не попереджали Довженко, коли ви таємно записували його в кімнаті поруч?

– Я їх Вам надішлю.

Тривалий час вона не писала й не надсилала. Я знову їй зателефонувала, і вже в категоричній формі просила прислати мені записи. Вона відповіла, що їх немає, що записи стерлися.

Я не повірила в це. Для мене було це великою неприємністю. Через деякий час, коли я нею зустрілася на з'їзді Українських письменників, вона підійшла й хотіла сказати, що вони дійсно стерлися, я відповіла їй: «Не

⁷⁸ Шудря Н. Юлька и ее Запорожец // Аспекты. – 2004. – 1–7 октября. – С. 7.

підходьте до мене, я можу вас образити. Так, як ви повелися з Довженком, я ніколи вам цього не прощу».

Зі Смоличем стосунки зіпсувались і тепер, коли я влаштувала перегляд «Золотих воріт», фільму про творчість Олександра Петровича Довженка. Довженко дружив з ним, я вирішила покликати Смолича... Смолич прийшов. Вигляд у нього був дивний і мені здався винуватим.

Вони дивилися картину всі... Я підійшла до Смолича. У цей день він отримав Героя Радянського Союзу. Мені довелося його привітати й сказати, що я розраховую отримати від нього спогади про Довженка, тому що він часто проводив час із Олександром Петровичем»⁷⁹.

Невдовзі Герой Соціалістичної Праці Ю. Смолич написав спогади, у яких образ О. Довженка було змальовано найкращими фарбами: «Пам'ятаю, як я побачив Довженка вперше. Було це восени двадцять третього, або напровесні двадцять четвертого року... Був це хлопець мого віку, може, трохи старший, ставний та гарний: русявий чуб, високе чоло, швидкий погляд світлих очей...

– Ти хто?

– Смолич.

– А – театр!..

⁷⁹ Солнцева Ю.И. Воспоминания // РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп 3. – Спр. 338. – Арк. 145–147.

– Я – Сашко.

Це була для мене вичерпна рекомендація. Уже якийсь час на сторінках «Вістей» стали з'являтися вдалі, гострі, майстерні карикатури, підписані цим лаконічним і хатнім – «Сашко». І в наших колах було відомо: «Сашко» щойно прибув з Німеччини, де працював на дипломатичній роботі в нашому представництві. Прізвища нового товариша ніхто не знав»⁸⁰.

Дивним у цій ситуації було не те, що людина, змушена все життя писати доноси на свого друга, після смерті останнього написала гарні спогади; а реакція О. Довженка: «Олександр Петрович вважав його своїм другом, хоча знав усю історію про записування його в оселі Смолича.

Олександр Петрович мав дуже дивний характер. Ця історія запису Довженко в іншій кімнаті дружиною Смолича й розповідь про це його сестри Поліни Петрівни, здавалося не подіяли на нього ніяк. Він винувато посміхався, немовби відповідаючи за Смолича. Він продовжував спілкування зі Смоличем»⁸¹.

У даному випадку існувала не тільки трагедія Ю. Смолича, але й О. Довженка, багаторічних друзів, один

⁸⁰ Смслич Ю. Довженко // Полум'яне життя: Спогади про Олександра Довженка. – К. : Дніпро, 1973. – С. 44–45.

⁸¹ Солнцева Ю.И. Воспоминания // РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп 3. – Спр 338. – Арк. 147.

із яких доносили на друга, який знав про це, і, тим не менш, продовжував спілкування.

№ 11

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО О. ДОВЖЕНКА

3 липня 1940 р, м. Київ.

3 июля 40 [года]

[...]

ДОВЖЕНКО вошел и в организацию «ВАПЛИТЕ», однако, в жизни ее участия не принимал, живя в это время не в Харькове, а в Одессе. Позже, к концу существования «ВАПЛИТЕ», ДОВЖЕНКО пребывал в группе оппозиции в «ВАПЛИТЕ» и даже внутри «ВАПЛИТЕ» выступал против ее руководства, за что подвергался нападкам «ваплитовцев» – с обвинениями в «зрадництве». Разрыв с «ВАПЛИТЕ» и группой ХВЫЛЕВОГО окончательно определился после постановки ДОВЖЕНКО картины «ЗВЕНИГОРА», где ДОВЖЕНКО высмеивал украинский национализм и националистов. «ВАПЛИТОВЦЫ» поговаривали об «ориентации ДОВЖЕНКО на Москву», о том, что он «продался» и проч. ДОВЖЕНКО в ответ на это выступал и

ругался, заявляя, что он действительно ориентируется на Москву, как столицу мирового пролетариата и колыбель Октябрьской революции, и называл группу ХВЫЛЕВОГО «хуторянами» и «кооператорами». После чего о ДОВЖЕНКО стали говорить, что он «делает карьеру». Собственно, по существу истории, с ДОВЖЕНКО история с ДОВЖЕНКО и произвела фактически идейный раскол «ВАПШИТЕ».

[...]

Принял: НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА УГБ УНКВД

ЛЕЙТЕНАНТ

ГОСУДАРСТВЕННОЙ

БЕЗОПАСНОСТИ *Стивак*

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 300.

Завірена копія. Машинопис.

- **«Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка»⁸²**

Зважаючи на національну направленість цього витягу, можна допустити, що наклеп був написаний у вересні 1940 р. одним із ображених «українізацією» Київської кіностудії

⁸² Витяг з оперативного повідомлення про висловлювання О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 329, 332.

художніх фільмів літераторів-сценаристів або ж представником «художнього апарату укркіно», який не був українцем.

Для об'єктивності потрібно зазначити, що представники титульної нації так само писали донесення в НКВС про українофільські настрої О. Довженка, який вважав, що «тепер фільми будуть зніматись українською. Це буде справжнім, а не «перелицьованим» внеском в українську культуру. Довженко вважає це найважливішим досягненням, яке він приписує винятково собі: він домігся цього через т. Сталіна й т. Хрущова»⁸³.

№ 12

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО ВИСЛОВЛЮВАННЯ О. ДОВЖЕНКА

19 вересня 1940 р.

2-й отдел УГБ НКВД УССР _____ отделение

«19» сентября 1940 года.

[...]

Что касается вопроса кадров, то ДОВЖЕНКО самым крайним образом ругает художественный аппарат укркино,

⁸³ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії. Збірник матеріалів. – Луцьк: ВМА «Терен», 2005. – С. 181.

которое «сделалось пристанищем выгнанных из Москвы бездарностей», а главное – «сплошь москвичи и евреи, московские евреи, которым наплевать на украинскую кинематографию». «И никого не выгонишь, – восклицает ДОВЖЕНКО, – все один за другого: какое– то еврейское масонство».

[...]

ДОВЖЕНКО начал ругать украинцев и за одно евреев – вытесняющие, по его утверждению, украинцев из городской культуры – «например: из 4000 киевских врачей, 3000 евреи». И сразу ДОВЖЕНКО перешел к рассказу о пьесе, которую он хочет писать: о врачах, не желающих ехать на село (причина, по ДОВЖЕНКО, что они евреи).

[...]

Верно: Зам. нач. 2 отдела УГБ НКВД УССР

Медведев

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 329,

332. Завірена копія. Машинопис.

- **«Витяг з доповідної записки наркома внутрішніх справ УРСР І. Сєрова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про активізацію антирадянської**

діяльності націоналістичних елементів серед працівників науки і культури в Україні»⁸⁴

Після приєднання західноукраїнських земель до УРСР у середовищі української інтелігенції почали активізуватись «українофільські» настрої, тому Нарком внутрішніх справ УРСР І. Серов інформував Наркома внутрішніх справ СРСР Л. Берію про стан цього питання.

Крім того, працюючи над історичним фільмом «Тарас Бульба», Довженко, як відмічали «секретні співробітники», негативно ставивився до сучасного стану радянського суспільства: «Коли розмова перейшла в площину сучасності, Довженко почав скаржитися, що «трагедія нашої сучасності – це неправда», бреше мистецтво, люди брешуть один одному в розмовах, боячись один одного, газети повні хвалькуватих фраз, усі щосили роблять вигляд, що вони щасливі, що дійсно щасливе життя, а на душі «кішки шкребуть». Солідаризуючись із Довженком, я заговорив про те, як же це змінити? Питальна форма злить Довженка, він починає кричати: «Як ти не розумієш,

⁸⁴ Витяг з доповідної записки наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркомові внутрішніх справ СРСР Л. Берії про активізацію антирадянської діяльності націоналістичних елементів серед працівників науки і культури в Україні // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 3. – Арк. 1-21.

що це зробилося вже в порядку речей, як невиліковний звичний Вавило!» Потім, заспокоївшись, сказав: «Для того, щоб зникла неправда, раніше повинен зникнути страх. А страху кінця не видно. Може бути, коли всі ці війни скінчаться, і всесвітній соціалізм почнеться – не раніше»⁸⁵.

Ці настрої Довженка трансформувалися через три роки в слова Кравчини в «Україні в огні»: «За єдиний сорокамільйонний народ, що не знайшов себе в сторіліттях Європи людського життя на своїй землі. За народ роздертий, розщеплений!»⁸⁶.

Але не весь український народ був розщеплений – національно свідомі митці намагалися підтримувати одне одного. Так, наприклад Ю. Яновський розповідав Й. Гірняку про М. Рильського: «Максим Тадейович був під слідством, більше півроку сидів у підземеллях ДПУ. Ми тут усі турбуємось про його долю та оберігаємо його від ускладнень, на які, самі знаєте, недовго чекати. Кожний крок його під дуже пильним контролем»⁸⁷.

⁸⁵ Попик В. А. Під софітами спецслужб. – К. : Європ. Ун-у фінансів, 2000. – С. 198–199.

⁸⁶ Довженко О.П. «Україна у вогні»-літературний сценарій, переглянутий членами уряду. 1943 // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 113.

⁸⁷ Гірняк Й. З Остапом Вишнею в таборах // Україна. – № 44. – 1989. – С. 19.

Певна річ, спецслужби вели нагляд за О.П. Довженком протягом усього його життя, проте саме на лютий 1941 року припадає максимальна кількість «оперативних розробок» О.П. Довженка, його дружини Ю.І. Солнцевої, батька та людей із оточення митця. Про що може свідчити витяг із доповідної записки за червень 1946 р., розсекречений В. Попиком: «...допитані в лютому 1941 року свідки...»⁸⁸.

№ 13

ВИТЯГ З ДОПОВІДНОЇ ЗАПИСКИ НАРКОМА ВС УРСР І. СЄРОВА НАРКОМУ ВС СРСР Л. БЕРІЇ ПРО АКТИВІЗАЦІЮ АНТИРАДЯНСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ЕЛЕМЕНТІВ СЕРЕД ПРАЦІВНИКІВ НАУКИ І КУЛЬТУРИ В УКРАЇНІ

Лютий 1941 р.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

**НАРОДНОМУ КОМИССАРУ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ
СОЮЗА ССР**

**ГЕНЕРАЛЬНОМУ КОМИССАРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ
БЕЗОПАСНОСТИ**

⁸⁸ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії : збірник матеріалів. – Луцьк : ВМА «Терен», 2005. – С. 162.

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА

об активизации антисоветской деятельности
националистических элементов среди работников фронта
науки и культуры на Украине.

Сообщаю, что вновь поступающие материалы продолжают констатировать дальнейшую активизацию националистических элементов среди работников науки, литературы и искусства.

Анализ вновь добытых материалов со всей очевидностью показывает, что оживившиеся и активизирующиеся украинские националисты опираются в своей подрывной националистической деятельности на зам[естителя] председателя Совнаркома УССР по вопросам культуры – РЕДЬКО.

Безграничное доверие и покровительство РЕДЬКО матерым националистам типа ДОВЖЕНКО, КРЫМСКОГО, ГРИНЧЕНКО и др., окрыляет последних и создает все условия для легализации их националистической деятельности.

В ряде случаев РЕДЬКО заведомо сознательно поддерживает националистов в их конкретной вредительской, шовинистической деятельности на культурном фронте.

Как нами указывалось и в предыдущем докладе, оживление националистического фронта происходит не без влияния и воздействия со стороны националистических элементов воссоединенных областей Украины.

[...]

ДОВЖЕНКО, будучи в свое время на работе в полпредстве в Варшаве, совместно с ШУМСКИМ (быв[ший] наркомпрос Украины, осужден) содействовали переброске на территорию УССР галичан, которые, по мнению ДОВЖЕНКО, влили живую национальную струю в культурную жизнь Украины. [...]

Идейно и организационно близкими к ДОВЖЕНКО в настоящее время являются архитекторы КОСТЫРКО и ЗАБОЛОТНЫЙ, а также известный художник КРИЧЕВСКИЙ.

ДОВЖЕНКО, используя свое влияние, продвигает ЗАБОЛОТНОГО на должность главного городского архитектора г. Киева. Его же кандидатуру, как «своего, настоящего украинца» ДОВЖЕНКО выдвигает на Сталинскую премию.

КОСТЫРКО, характеризуя роль ДОВЖЕНКО, использующего доверие партии в «интересах Украины», заявляет:

«...ДОВЖЕНКО свою близость к ХРУЩЕВУ и СТАЛИНУ использует в пользу и в интересах Украины. Это дает ему возможность вносить много такого украинского, чего не каждому разрешат и кроме того, он получает таким путем возможность протягивать своих людей украинцев. Так, например: только благодаря ДОВЖЕНКО, выдвинута кандидатура на Сталинскую премию архитектора ЗАБОЛОТНОГО».

Архитектор ЗАБОЛОТНЫЙ разделяет мнения КОСТЫРКО относительно ведущей националистической деятельности ДОВЖЕНКО и рекомендует:

«...Таких людей беречь надо, чтобы не сорвался ДОВЖЕНКО и не увлекся выпячивание своего национализма»...

КОСТЫРКО, усвоив установки ДОВЖЕНКО, пропагандирует идею ориентации в вопросах архитектуры на львовских архитекторов, подчеркивая, что они:

«...Не так заражены московским духом и могут больше сделать для внесения национальных ферментов в развитие украинской архитектуры».

[...]

Художник **КРИЧЕВСКИЙ**, близко стоящий к **ДОВЖЕНКО**, был лично связан в прошлом с Петлюрой, Грушевским. По показаниям осужденных националистов, являлся активным участником контрреволюционного националистического подполья.

Через **КОСТЫРКО**, **ЗАБОЛОТНОГО** и **КРИЧЕВСКОГО**, **ДОВЖЕНКО** осуществляет свое влияние в националистическом направлении в области архитектурно-художественной тематики.

Последними данными подтверждается наличие тесной идейно— организационной связи между **ДОВЖЕНКО** и **ЯНОВСКИМ** (писатель, националист), а также **ЗАБОЛОТНЫМ**.

Теми же данными установлено, что **ДОВЖЕНКО** пытается наладить более тесную связь с народным артистом **БУЧМОЙ**, быв[шим] офицером галицкой армии, активным националистом.

[...]

ДОВЖЕНКО последнее время обеспокоен тем, что весть о его националистической практике дошла до Москвы, и там ему об этом заявили в глаза, в частности, поэт **СВЕТЛОВ** ему сказал: «Вы хороший художественный руководитель студии и режиссер, но вы заражены национализмом».

[...]

О результатах своевременно Вас информирую.

НАРОДНЫЙ КОМИССАР ВНУТРЕННИХ ДЕЛ УССР
КОМИССАР ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ 3
РАНГА СЕРОВ

«__» февраля 1941 года

№ _____

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 3. – Арк. 1– 21.

Копія. Машинопис.

Цікавим видається той факт, що в червні 1946 року, тобто тоді коли Довженко жив у Росії, радше на вимогу московського керівництва, українські чекісти зробили розгорнуту доповідну записку, у якій використали цілі блоки із вищенаведеного «Витягу з доповідної записки наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про активізацію антирадянської діяльності націоналістичних елементів серед працівників науки і культури в Україні»⁸⁹.

⁸⁹ Витяг з доповідної записки наркома внутрішніх справ УРСР І. Серова наркому внутрішніх справ СРСР Л. Берії про активізацію

ЖИТТЯ ДОВЖЕНКА

- **«Довідка про О. Довженка оперуповноваженого 4-го відділення СІВ ОДПУ Тернавської»**

Довідка про О.П. Довженка була складена в квітні 1934 р. під час залишення України і роботи над «Аероградом». У цей час О. Довженко зустрівся із Й. . Сталіним, з чиеї подачі, можливо, і була зроблена розгорнута довідка про митця. Московські чекісти вирішили дізнатись у київських колег щонайбільше інформації про людину, яка зустрічалась із Сталіним.

Ця довідка зроблена на основі аналізу всіх документів справи-формуляру «Запорожець» із купюрами інформації, яка й досі залишається таємно, бо за її допомогою можна визначати когось із законспірованих співробітників НКВС.

У «Довідці...» цікавою видається фраза: «Зовні ДОВЖЕНКО весь цей час тримався цілком по-радянськи. У колі ж деяких, близьких осіб (виділено мною – прим. О.Б.),

антирадянської діяльності націоналістичних елементів серед працівників науки і культури в Україні. – ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 3. – Арк. 1-21.

висловлював у край негативні судження про нашу країну, про становище інтелігенції в ній, заявляв, що їй не представлене ніяких прав, протиставляв положення інтелігенції на заході, робітників розцінював як «худобу», «бидло», указував, що для них основне-«сон, їжа, дружина» і соціалізм їм не потрібний. Вони якщо й співчують йому, то лише із «скотинячих» спонувань»⁹⁰. Отже, цю інформацію про настрої О. Довженка могла розповісти спецслужбам лише людина із «кола небагатьох близьких людей».

№ 14

ДОВІДКА ПРО О. ДОВЖЕНКА ОПЕРУПОВНОВАЖЕНОГО 4-ГО ВІДДІЛЕННЯ СПВ ОДПУ ТЕРНАВСЬКОЇ

Квітень 1934 р.

ДОВЖЕНКО Александр Петрович, 1894 г.,
происходит из г. Чернигова, беспартийный, б[ывший]

⁹⁰ Довідка про О. Довженка оперуповноваженого 4-го відділення СПВ ОДПУ Тернавської // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 75–78.

учитель, образование высшее — по специальности сценарист-кинорежиссер.

Живет в Москве с января 1934 года, до того времени находился на Украине. Работал в Одессе, Киеве, Харькове и др[угих] городах.

По данным из документов лич[ного] дела ДОВЖЕНКО до 1918 г. учительствовал в Житомире и Киеве, затем работал в Житомирском губвоенкомате, был зав[едующим] Житомирской партийной школой в 1920 г. в мае отступил с Красной армией в Киев, при поляках был в подполье; в 1921 г. откомандирован из Губнаробраза в Наркоминдел, выехал в Польшу квартирьером посольства, в 1922 г. после приезда посольства в СССР, был направлен секретарем консульства СССР в Берлин — здесь уволился и поступил в художественную школу в Шарлотенбурге; в 1923 г. вернулся в Харьков, работал до 1926 г. в газете «Вести» ВУЦИКа, как художник; с 1926 г. работает как кинорежиссер. В 1929 г. и 1930 г. вновь был за границей: Берлин, Париж, Лондон — в командировке.

[...] ДОВЖЕНКО в 1917–[19]18 гг. был учителем в Житомире, высказывал себя сторонником националистического, украинофильского движения, был при СКОРОПАДСКОМ его адъютантом; в 1919 г. из Киева отступил с украинской армией в Польшу, в 1921 г. вернулся

в Житомир, был арестован ЧК и приговорен к высшей мере, но был освобожден по требованию ряда видных работников укапистов, вошедших в КП(б)У.

По официальным справкам в 1919 г. Житомирской Губ. ЧК рассматривалось дело активного петлюровца ДОВЖЕНКО Александра Астровича (а не Петровича).

[...] ДОВЖЕНКО, якобы, сын помещиков, был в коммунистической партии, выбыл, причины неизвестны.

Находясь в командировке за границей в 1930 г. ДОВЖЕНКО имел дело по ремонту и перепрокату своих фильм[ов] с представителями Меркурфильма в Праге, который являлся гетмановским офицером. ДОВЖЕНКО написал официальное письмо ВОРОБЬЕВУ в Берлин, что Меркурфильм является «украинским агитпропом» и переделал его фильм так, что они приобрели совершенно другой характер (очевидно, националистический-украинофильский).

[...]

ДОВЖЕНКО предлагали остаться за границей, но он этого сделать не захотел.

Внешне ДОВЖЕНКО все это время держался вполне советски.

В кругу же немногих, близких лиц, высказывал крайне отрицательные суждения о нашей стране, о

положении интеллигенции в ней, заявлял, что ей не представлено никаких прав, противопоставлял положение интеллигенции на западе, рабочих расценивал как «скот», «быдло», указывал, что для них основное «спанье, еда, жена» и социализм им не нужен, – они если и сочувствуют ему, то лишь из «скотских» побуждений.

Отмечены случаи и прямых контрреволюционных высказываний, как например: «Село гибнет, вымирает, есть нечего, под Киевом восстание, в Узбекистане война, а комиссары в Москве веселятся... пир во время чумы».

ДОВЖЕНКО не прочь рассказать и контрреволюционный анекдот, в частности, рассказывал к[онтр]-р[еволюционные] анекдоты против т. СТАЛИНА.

ДОВЖЕНКО поставил ряд картин: «Сумка дискурьера», «Звенигора», «Арсенал», «Земля» и «Иван». Две последние фильмы вызвали широкий отклик в печати, причем партийными кругами они были признаны контрреволюционными националистическими фильмами.

В среде националистической интеллигенции были отмечены положительной оценкой.

[...] ДОВЖЕНКО был на Украине центром, вокруг которого группировалось громадное количество художественно-творческих работников, в частности на его квартире постоянно собирались: РЖЕШЕВСКИЙ

(режиссер—сценарист), ГАВРОНСКИЙ (преподаватель кино-института), БАЖАН, ФАЛЬКОВСКИЙ, УЛИЦКАЯ, ТАККЕ и другие, которые характеризуются агентурой, как «правые попутчики».

Громадную роль в жизни и действиях ДОВЖЕНКО играет его жена – актриса СОЛНЦЕВА (исполняла главную роль в «Аэлите»), которая является дочерью, якобы, какого-то видного члена а[нти]с[оветской] политпартии, участвовавшего в контрреволюционном заговоре и сидевшего в Бутырках.

СОЛНЦЕВА настроена антисоветски, резкими выпадами критикует все, что делается партией.

Она считает, что на Украине ДОВЖЕНКО травили, т.к. «они не терпят людей, поднимающихся выше среднего уровня», и переезд ДОВЖЕНКО в Москву объясняет желанием избавиться от этой травли.

ОПЕРУПОЛНОМ[ОЧЕННЫЙ] 4 ОТД[ЕЛЕНИЯ] СПО
ОГПУ *Терновская*

«___» апреля 1934 г.

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 75–78.

Оригінал. Машинопис.

• **«Витяг з оперативного повідомлення про настрої
О. Довженка»⁹¹**

Оперативне повідомлення було складене 21 жовтня 1937 р. під час хвороби О.П. Довженка. Зйомки ще йшли, проте режисер почував себе зле, а тому невдовзі фільм було призупинено. Спецслужби не знали чим це може закінчитися, а тому зібрали розгорнуту біографію О.П. Довженка, про спілкування його з репресованими

Макотинським,
О. Гавронським,
Д. Демуцьким,

П. Косячним та ін.

Згадуваний у
документі

арештований

Косячний на початку
тридцятих був

керівником

«Українфільму»

Петром Максимовичем

Косячним. Під час

⁹¹ Витяг з оперативного повідомлення про настрої О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 120–124.

зимових зйомок «Щорса» П. Косячний, який працював головою чернігівського облвиконкому, готовий був виконати будь-яке прохання О. Довженка. Про досить кумедний випадок такої співпраці розповів Лазар Бодик: «Для епізоду раптової атаки щорсівців на Чернігів, утримуваний гетьманцями, Олександр Петрович замовив сто десять саней з кіньми. Відомо, що успіх штурму був забезпечений тим, що всю свою піхоту Щорс посадив на селянські підводи. Свіжі, бадьорі бійці несподівано вдерлися до міста і з ходу заволоділи ним. Але чому саме сто десять підвід? Розрахунки в Довженка були такі:

– На кожному підводі посадимо по чотири бійці – це складе, приміром, батальйон. Менше ніяк не можливо.

Колишній керівник «Українфільму» Петро Максимович Косячний на прохання Довженка відповів:

– Певен, Олександр Петровичу, що в режисерській справі ви сильніший, ніж в арифметиці. І не потрібно ніяких доказів. Будуть у вас на зйомці сто десять підвід.

У точно призначений час підводи з бійцями, кавалерія, що дислокувалась у Чернігові, артисти були на місці. День видався чудовий. Сонце світило, мов на замовлення. Ранковий мороз бадьорив.

Місце зйомок обрали заздалегідь: степовий краєвид, усе покрито снігом. В'їждженою дорогою риссю біжать селянські коненята із щорсівськими бійцями на санях. Праворуч і ліворуч – кавалерійські роз'їзди...

Зйомку першого кадру закінчили. Дещо змінивши розстановку кавалерії і точку апарата, Олександр Петрович дав команду знімати дубль. Доки всі ставали на свої місця, минуло чимало часу. Довженко підійшов до мене і сказав:

– Бісів Петро Максимович, і тут виявився правий. Прислав точнісінько сто десять підвід. Ну, скажіть мені по совісті: хто це вигадав сто десять підвід? Невже я?.. Так ось що – відправте добру половину додому»⁹².

Згадуваний у документі І. Бабель бував на квартирі Довженка, оскільки працював із Солнцевою над сценарієм «Як гартувалася сталь». «Секретні співробітники» прискіпливо стяжили за цими зустрічами: «На зауваження М. Бажана, що Довженко, коли відчув, що не зможе створити «Щорса», повинен був перед самим тов. Сталіним відмовитися, Бабель помітив: «Хіба можна Сталіну відмовити». У мене склалося враження (Солнцева запитувала в Бажана, чи варто притягти Бабеля до співпраці

⁹² Бодик Л. Джерела великого кіно. – К. : Радянський письменник, 1965. – С. 95–96.

над сценарієм «Щорса»), що в самого Бабеля спочатку було бажання працювати над сценарієм, він обмірковував, відзначав слабкі місця тощо. Тепер цих розмов не чути, очевидно через те, що Бабель і Солнцева, працюючи разом над сценарієм «Як гартувалася сталь», не поладили й обмовляють одне одного»⁹³.

У серпні 1937 року на Пленумі ЦК КП (б) У генеральний секретар ЦК КП (б) У Станіслав Вікентійович Косіор (1896–1939) у доповіді «Про буржуазно-націоналістичні антирадянські організації колишніх боротьбистів і про зв'язки з цією організацією Любченка» виступив з різкою критикою голови (з 1934 р.) РНК УРСР Панаса Любченка (1897–1937). Після критики, розуміючи неминучість арешту, П. Любченко застрелив дружину Н.Н. Крупеник і застрелився сам.

Критика і самогубство Любченка було боляче сприйняте Довженком, який менше року тому, виступаючи на зборах, присвячених троцькістському засиллю на Київській кінофабриці, розповідав, що одним з ініціаторів

⁹³ Попик В. Під софітами ВЧК-ДПУ-НКВС-НКДБ-КДБ // Дніпро. – 1995. – № 9–10. – С. 36.

«перекваліфікації театральних режисерів у кінематографістів» в РЛККФ був Панас Любченко⁹⁴.

Доля ж Косіора, якого в 1932 році Довженко просив про захист, не менш трагічна – після стрімкого злету (в січні 1938 року став заступником Голови РНК СРСР і головою Комісії радянського контролю при РНК СРСР) був заарештований в лютому 1939 року і розстріляний.

1937 року був репресований один з авторів сценарію «Звенигора» Майк Йогансен і в ніч з 17 на 18 вересня 1937 року поет, теоретик-критик, викладач КДКУ Яків Григорович Савченко (1890–1937), який працював «деякий час (1919 рік у петлюрівській газеті

«Україна» як театральний рецензент (у м. Кам'янець – Подільському)»⁹⁵.

⁹⁴ Довженко О. Виступ на Київській кінофабриці // ЦДАМЛІМ України.– Ф. 690. – Оп. 4. – Спр. 75. – Арк. 2.

Сильним ударом для Олександра Довженка 1937 року був другий (перший – у 1933–1934 рр.) арешт відомого лікаря-дефектолога Івана Опанасовича Соколянського, справу на якого завели «10 жовтня 1937 року... а 13 жовтня виписали ордер на обшук і арешт... 20 листопада 1937 року оголосили вирок: 10 років таборів, але його залишили у внутрішній в'язниці НКВС Харківської області майже на 20 місяців»⁹⁶.

1936 року ЦК КП (б) У призначив керівником «Українфільму» М. Ткача. 28 грудня 1936 року Ткач повідомляв секретарю ЦК КП(б)У Попову про результати «термінових заходів для оздоровлення та піднесення української кінематографії».

№ 15

ТЕРМІНОВЕ ДОНЕСЕННЯ КЕРІВНИКА «УКРАЇНФІЛЬМУ» ТКАЧА СЕКРЕТАРЮ ЦК КП(Б)У ПОПОВУ ЩОДО ЗАХОДІВ ДЛЯ ОЗДОРОВЛЕННЯ ТА ПІДНЕСЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ КІНЕМАТОГРАФІЇ

28 грудня 1936 року, м. Київ

⁹⁵ ГДА СБ України. – Спр. 46488 ф. п. – у 2 томах. – Т. 1. – Арк. 8.

⁹⁶ Марочко Василь. Репресовані педагоги України: жертви політичного терору (1929–1941) / В. І. Марочко, Г. Хілінг. – К. : Науковий світ, 2003. – С. 122.

Терміново.

Секретарю ЦК КП (б) У

Тов. Попову

Центральний Комітет доручив мені керівництво «Українфільмом» в умовах глибокого і тривалого розвалу обох кінофабрик «Українфільму», величезного ідеологічного браку в їх продукції, наявності чужих і ворожих впливів та засміченості їх кадрів

Була очевидна необхідність термінових заходів для оздоровлення та піднесення української кінематографії.

Як вам відомом протягом останніх місяців «Українфільмом» проведено значна робота по очистці кадрів кінематографії від чужих, рвацьких та халтурницьких елементів, по перегляду і вилученню з виробництва шкідливих та низькоякісних картин і сценаріїв, по зміцненню фінансової дисципліни та, передусім, по ліквідації сценарної кризи, головної першкоди для піднесення української кінематографії.

Проте увесь цей час ми відчуваємо велику невпевненість в своїй роботі, посуваємось повільніше, ніж треба, зтикаємся з непереборними труднощами – з тієї причини, що ми предоставлені самі собі, що жодне з

корінних питань української кінематографії – попри всі мої настійні прохання – не розв'язані.

Щоб у кінематографії був толк потрібно мати на чолі її людей з достатнім впливом і авторитетом. Який же авторитет можуть мати керівники в очах мистецьких працівників, коли ці останні бачать, що ми б'ємся, крутимось, а жодної пекучої справи розв'язати не можемо (маю на увазі: зміцнення керованих кадрів студії, реорганізацію студій, капіталовкладення, технічну базу, квартирне питання, автотранспорт та інше).

І творчі працівники роблять висновок, що керівники «Українфільму» не користуються в Центральному Комітеті ні підтримкою, ні увагою.

Наприклад, саме через це зміг дозволити собі тов. Довженко таку репліку на нараді в Головному Управлінні кінематографії в Москві:

«Товарищи из Украинфильма сами не всегда могут знать точку зрения руководящих товарищей УССР (протокол совещания от 4–XII– 36 г.)

Тов Шумяцький був змушений «заступитися» за нас і відповів:

«Не думаю. Ведь руководство «Украинфильма» имеет ряд возможностей связи и встреч с этими товарищами, о чем вы даже можете и не знать».

На жаль, я повинен визнати, що Довженко набагато ближче до істини, ніж Шумяцький.

Я гадаю, що не перебільшую всіх труднощів і небезпек, зв'язаних з таким становищем і прошу Центральний Комітет зробити необхідні висновки

По двом цілком невідкладним питанням настійно прошу ЦК дати мені вказівки якомога скоріше.

На початку січня в Москві відбудеться Чергова всесоюзна нарада, на якій розробляється та приймається план випуску фільмів та всієї роботи кіно-промисловості для послідуячого затвердження ЦК ВКП (б).

Ми не можемо взяти участь в цій нараді, не маючи рішення ЦК КП (б) У по таких питанням:

1. Про тематичний план української кінематографії на 1937 рік.

2. Про реорганізацію та укомплектування керівних кадрів кіностудії.

Всі матеріали по цим питанням буди своєчасно представлені до ЦК.

Керівник «Українфільму» М. Ткач

28/ХІІ – 1936 г.

ЦДАГО України. – Ф. 1. – ОП. 20. – Спр. 6872. – Арк. 103–106.

Проте через півроку М. Ткач був заарештований НКВС і нові керівники Київської кіностудії – директор Д. Семенов, партійний керівник Б. Бродський і комсомольський ватажок Б. Каневський – у статті «Буржуазні націоналісти в українському кіно» були вимушені звинувачувати своїх попередників у всесоюзній газеті «Кіно», серед яких був і вищезгадуваний М. Ткач. Завдяки їхньому виступу можна деталізувати згадувані в оперативному повідомленні «кілька ворожих випадів у групі (мається на увазі знімальної групи О.П. Довженка «Щорс». – прим. О.Б.) бухгалтера групи, антисеміта–актора»: «Ткач (нещодавно заарештований керівник «Українфільму» Марк Ткач. – прим. О.Б.), Орелович (нещодавно заарештований директор Київської кіностудії Семен (Соломон) Орелович. – прим. О.Б.) залучили до роботи антисеміта і п'яницю актора Кулакова. Вони «продвинули» у відповідальну групу «Щорса» контрреволюційних шпигунів, на кшталт бухгалтера Рябініна, актора Калабіна, який займався контрреволюційною агітацією серед колгоспників у тих селах, де знімався фільм»⁹⁷.

⁹⁷ Семенов Д., Бродский Б., Каневский Б. Буржуазные националисты в украинском кино // Кино. – 1937. – 4 октября.

Згадуваний в оперативному повідомленні колишній емігрант Микола Глущенко, який «дуже дружив з В. ВИННИЧЕНКОМ» згадував, що «друга моя зустріч з Довженком відбулась у Парижі, 1932 року. Довідавшись, що я у Франції, Довженко розшукав мене і запросив на перегляд своїх фільмів, який влаштовувало наше повпредство. Мене зустріли Юлія Іполитівна, Леон Мусінак, Йоріс Івенс – друзі Довженка. Показували „Звенигору”, „Арсенал” і „Землю”»⁹⁸. У даному випадку М. Глущенко помилився – їхня зустріч відбулася не 1932-го, а 1930 року під час поїздки О. Довженка і Ю. Солнцевої Європою⁹⁹.

Під час згадуваних в «Оперативному повідомленні» періодичних приїздів Грищенка з Москви до України Микола Глущенко і Олександр Довженко продовжували спілкуватися. «З великою охотою я поїхав з Олександром Петровичем в Яреньки і Шишаки, де знімався «Щорс», – згадував М. Глущенко. – Там, за порадою Довженка, я написав картину «Смерть Боженка». Олександр Петрович

⁹⁸ Глущенко М. Слово про друга // Новини кіноекрана. – № 9. – 1964. – С. 13.

⁹⁹ Довідка про О. Довженка оперуповноваженого 4-го відділення СПВ ОДПУ Терновської. Квітень 1934 р.// ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 75.

давав мені реквізит, рекомендував акторів, підказував, якими повинні бути герої»¹⁰⁰.

№ 16

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО НАСТРОЇ О. ДОВЖЕНКА

21 жовтня 1937 р.

[...]

Первый известный фильм «Звенигора», поставленный по сценарию Ю. ТЮТЮННИКА и М. ИОГАНСЕНА, ваплитовцы во главе с М. ХВЫЛЕВЫМ встретили очень дружелюбно, а другой фильм «Арсенал» был встречен националистами-писателями враждебно. Л. КУРБАС не скрывал своей ненависти к О. ДОВЖЕНКО. Это на ДОВЖЕНКО так повлияло, что он отошел от ваплитянской публики.

[...]

После «Земли» националисты-писатели снова начали восхвалять ДОВЖЕНКО, но выступления прессы, отдельное выступление Д. БЕДНОГО, вызывали в ДОВЖЕНКО

¹⁰⁰ Глущенко М. Слово про друга // Новини кіноекрана. – № 9. – 1964. – С. 13.

раздражение и беспокойство. Работал тогда редактором на фабрике явный троцкист, который не раз в своих выступлениях, а особенно, в своих речах, выступал против политики партии – МАКОТИНСКИЙ. Этот человек вместе с кинорежиссером ГАВРОНСКИМ часто бывали у ДОВЖЕНКО, поддерживали его раздражительность по поводу критики «Земли», говоря, что действительные художественные произведения сейчас неприменимы, что гений О. ДОВЖЕНКО будет осужден на гибель.

У ДОВЖЕНКО собирались – И. БАБЕЛЬ, МАКОТИНСКИЙ, Б. ЗАГОРСКИЙ, Ф. ТАККЕ, ГАВРОНСКИЙ, Д. ДЕМУЦКИЙ. Вокруг ДОВЖЕНКО в это время старательно крутились троцкисты ГАВРОНСКИЙ и МАХОТИНСКИЙ.

[...]

Надо сказать, что в это время Авербаховско–Шустовская компания тоже особенно разгулялась и О. ДОВЖЕНКО, чтобы избежать ее ударов, говорил даже с МИКИТЕНКО о вступлении в ВУСПП, но МИКИТЕНКО отнесся к ДОВЖЕНКО враждебно и ДОВЖЕНКО прекратил всякие разговоры о ВУСПП. Бывая часто в Москве, О. ДОВЖЕНКО подружился там с В. МАЯКОВСКИМ, С. ЕЙЗЕНШТЕЙНОМ. В Киеве он встречался с М. ДЕМЧЕНКО, Г. ЛАНЧЕВСКИМ. Выехав

после «Земли» за границу, на общественном просмотре этого фильма был В. ВИННИЧЕНКО, но ДОВЖЕНКО с ним не встречался.

В Париже он подружился с художником ГЛУЩЕНКО — эмигрантом, очень дружил с В. ВИННИЧЕНКО, а теперь вернулся в Советский Союз и живет в Москве, лишь наездами бывает на Украине.

[...]

Возвратившись из-за границы, О. ДОВЖЕНКО пошел с визитом к М. СКРЫПНИКУ. М. СКРЫПНИК встретил его очень враждебно. Это с одной стороны обеспокоило ДОВЖЕНКО, а с другой — вызвало озлобление против СКРЫПНИКА, которое со временем, уже после фильма «Иван», еще больше возросло, так как ДОВЖЕНКО через проф. СОКОЛЯНСКОГО узнал, что СКРЫПНИК написал очень острую статью против ДОВЖЕНКО, трактуя его деятельность просто, как вражескую. Статья эта напечатана не была, а вместе с тем ДОВЖЕНКО убедился в глубокой враждебности к себе со стороны СКРЫПНИКА.

[...]

После «Аэрограда», начав на Украине снимать фильм «Щорс», ДОВЖЕНКО сначала был в очень бодром, приподнятом настроении. Но заострившаяся борьба с всякими врагами, ряд арестов его близких и дальних

знакомых (С. ОРЕЛОВИЧ, П. КОСЯЧНЫЙ, И. КОСИЛО, Б. ЗАГОРСКИЙ, М. ИОГАНСЕН), исключение из партии мужа его сестры ДУДКА и, наконец, ухудшение здоровья и осложнения со снятием фильма (арест Дубового, который заставляет искать новое окончание фильма и делать сложные пересъемки, несколько вражеских выпадов в группе бухгалтера группы, антисемита – актера, недовольство исполнителями основных ролей Щорса и Боженко) – все это значительно ухудшило в последнее время его настроение. Он снова вернулся в лоно националистов.

Встреча с тов. КОСИОРОМ подбодрила его и разъяснила ему подробнее причины самоубийства ЛЮБЧЕНКО, аресты ХВЫЛИ, КОСЯЧНОГО и т.д., т.е. те действия, к которым он очень часто в своих разговорах возвращался.

[...]

ВЕРНО: ОПЕРУПОЛНОМ. IV ОТДЕЛА УГБ

Акимов

21.X.1937 г.

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 120–

124.

Завірена копія. Машинопис.

• **«Витяг з оперативного повідомлення
про О. Довженка»¹⁰¹**

Цей документ від 4 вересня 1938 р. було розсекречено в 1994 році, у 2005-му було вдруге розсекречено із значними купюрами, тобто частково знову засекречено.

№ 17

**ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ
ПРО О. ДОВЖЕНКА**

4 вересня 1938 р.

IV отдел НКВД УССР _____ отделение

«4» сентября 1938 года.

[...]

ДОВЖЕНКО в повышенных тонах начал с того, что «почему это в Грузии кино делают грузины, в России – русские, а на Украине и грузины и русские и евреи, но только не украинцы».

¹⁰¹ Витяг з оперативного повідомлення про О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 120–124.

Дискутируя с самим собой, ДОВЖЕНКО сейчас же пришел к тому, что «если грузин, русских и евреев из кино выгнать, то тогда совсем некому будет работать в кино Украины – украинцев то и нет». И он делает вывод, что это сделано нарочно, чтобы украинцы не выросли, чтобы ограничить культурный процесс, что нарочно не готовились национальные украинские кадры.

[...]

Он заявил, что не понимает, где же советская власть, а где враги. К этому слову он начал ругать врагов. В частности ДУБОВОГО («гад», «мужик»), после разоблачения которого ему пришлось переснимать почти законченную уже картину «Щорс». От ДУБОВОГО он перешел к обобщениям, что вообще «что это за нация – украинцы – изменник на изменнике». От нации изменников – украинцев он перешел к партии – «что это за партия, в которой столько изменников, все вожди – изменники». «Что это за власть, в которой все враги». И начал орать: «Я жажду власти». Потом начал объяснять: «Не для себя власти, а чтобы надо мной была власть. Умную, настоящую власть. Все дураки и трусы. Поставьте надо мной умного и смелого начальника, и я буду ему ноги целовать». И далее перешел к украинской культуре: «Украинской культуры нет», «украинскую культуру загнали в гопаки и шаровары»,

«украинской культурой бояться заниматься», «на каждого творца украинской культуры смотрят, как на потенциального врага», «мы оставшиеся украинские культурные работники – христосики на Голгофе». «ЩОРСУ легче было гнать с Украины оккупантов, чем мне ставить о нем картину».

Потом кричал: «Пусть у меня заберут орден (он имеет орден ЛЕНИНА) или дадут работать. Все расскажу СТАЛИНУ – пусть делает со мной что хочет». И снова возвращался к ругани власти: «Не могущей навести порядок и не умеющей руководить культурой».

[...]

ВЕРНО: ПОМ НАЧ ОТДЕЛЕНИЯ IV ОТДЕЛА

НКВД УССР

Измайлов

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 120–124. Завірена копія. Машинопис.

- **«Витяг з оперативного повідомлення 4 відділення IV відділу НКВС УРСР про становище на Київській кіностудії»¹⁰²**

¹⁰² «Витяг з оперативного повідомлення 4 відділення IV відділу НКВС УРСР про становище на Київській кіностудії» // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 222–227, 235–236.

Оперативне повідомлення було складене 13 листопада 1938 р., тобто після відкритих партійних зборів Київської кіностудії, присвячених зйомках замовленої Сталіним картини «Щорс». Завдяки словесним штампам можна зробити припущення, що оперативне повідомлення було складене на основі доповіді когось із партійного керівництва кіностудії.

Багато в цьому оперативному повідомленні брехливого, зокрема, про роботу творчої секції: «Голова бюро творчої секції ДОВЖЕНКО, а його заступник ЛУКОВ, але творча секція не працює й уже давно не вивляє ознак життя»¹⁰³.

На цей закид можна було б відповісти, що навіть після завершення першої кіноекспедиції 17 березня 1937 року на творчих зборах працівників студії «Довженко висуває цілу низку завдань роботи секції. Серед них – обговорення та розробка сценаріїв, перегляд матеріалів фільмів, конкретна критика творів із зазначенням, як саме переробити їх, виховання українських кіноакторів, вирощування молодих

¹⁰³ Витяг з оперативного повідомлення 4 відділення IV відділу НКВС УРСР про становище на Київській кіностудії // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 236.

режисерських кадрів, розгляд стану режисерів, які досі перебувають у резерві»¹⁰⁴.

№ 18

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ 4 ВІДДІЛЕННЯ ІV ВІДДІЛУ НКВС УРСР ПРО СТАНОВИЩЕ НА КИЇВСЬКІЙ КІНОСТУДІЇ

13 листопада 1938 р.

СТРОГО СЕКРЕТНО

IV отдел НКВД УССР Четвертое отделение

«13» ноября 1938 года.

Киевская Киностудия на протяжении ряда лет была в прорыве, причем прорыв определялся по двум линиям: с одной стороны, систематически не выполнялся промфинплан, с другой – выпускаемая продукция находилась на низком идейно-художественном уровне, а некоторые фильмы просто оказались идейно-художественным браком и на экран не выпущены.

[...]

¹⁰⁴ Повновлено роботу творчої секції : [ред. ст.] // За більшовицький фільм. – 1937. – 20 березня.

Причин, вызвавшие такое положение много, но основная причина то, что во главе «Украинфильма» и студии стояли лица, оказавшиеся врагами и они на протяжении ряда лет вредили Советской кинематографии.

Какого же положение студии сейчас?

Для того чтобы дать более или менее четкий ответ на этот вопрос необходимо проанализировать положение студии по следующим основным линиям:

1. Ход выполнения производственного плана за 1938 год.

2. Перспектива 1939 г. главным образом, по линии подготовки «сырья» – сценариев.

3. Техническая база.

4. Кадры.

Ход выполнения производственного плана 1938 г.

Сейчас на студии снимаются следующие художественные фильмы:

1. «Щорс» – режиссер ДОВЖЕНКО, 2. «Сорочинская ярмарка» – режиссер ЭКК, 3. «Всадники» – режиссер САВЧЕНКО, 4. «Война начинается» – режиссер РООМ, 5. «Страна родная» – режиссер КАВАЛЕРИДЗЕ и 6. документальный фильм «Советская Молдавия» – режиссер

ГРИЧЕР, кроме этого, запускаются в производство «Шуми городок» – режиссер САДКОВИЧ и «Большая жизнь» – режиссер ЛУКОВ.

[...]

Понятно, что из всех перечисленных картин, решающую роль играют художественные и, главным образом, те, какие должны быть сданы в этой году: «Щорс», «Сорочинская ярмарка», «Война начинается» и документальный «Советская Молдавия», от них и зависит не только выполнение производственного плана этого года, но и то, с какой идейно–художественной продукцией студия выйдет к концу года на экран. На 1.XI общий процент выполнения годового плана составляет 82%, т.е. по сравнению с первым полугодием, когда было только 14% – мы имеем большой сдвиг вперед. По картинам, подлежащим выпуску в этом году, имеем на 1.XI «Щорс» – 77%, «Сорочинская ярмарка» – 82%, «Война начинается» – 69% и «Советская Молдавия» – 79%. Из всех картин, подлежащих выпуску в этом году, большое опасение в смысле срока вызывает «Щорс». Картина уже снимается свыше двух лет. Уже давным–давно израсходованы и деньги и пленка. Сейчас последний срок дан к 15.XII этого года, но положение на сегодня такое, что этот срок не обеспечен. В связи с тем, что к 15.XII остался всего один месяц, то

сегодня уже съемки должны были быть закончены, но оказывается, что ДОВЖЕНКО собирается еще снимать три декорации [...]

Таким образом, как видно, сами съемки еще будут проводиться около месяца. Между тем очень плохо обстоит дело с монтажом фильма, особенно с украинским вариантом. Заснятый материал, а его около 60000 метров еще даже как следует не разобран, а монтаж это 25–30% общей работы над фильмом. Вообще бесплановость и неорганизованность являются характерными чертами работы этой группы, а это вызывает огромные излишние расходы. Например, заснято 10–15 дублей отдельного кадра и вместо того, чтобы заранее выбрать лучший из них и дать на озвучивание, то этого не делается, а озвучиваются все дубли и лишь потом ДОВЖЕНКО выбирает одного из них, какой войдет в картину. Понятно, что такая работа удорожает фильм.

В самой группе совершенно зажата критика и самокритика, работники по за углом правильно критикуют недостатки в работе ДОВЖЕНКО, но просто боятся об этом ему сказать в глаза. И дирекция студии очень нерешительно действует в смысле ликвидации недостатков в работе группы. Что касается качества заснятого материала, то отзывы лиц, просмотревших его, очень высокие и есть все

данные для того, чтобы получилось большое идейно-художественное произведение. Некоторые товарищи высказывают только одно опасение: не получится ли образ БОЖЕНКО ярче, многограннее и красочнее, чем образ Щорса. Они находят, что БОЖЕНКО лучше удался, чем ЩОРС, если сопоставить эти два образа. Правда, трудно наперед только по черновому материалу уже делать вывод. Но если бы это так и оказалось, то это было бы большим идейным минусом для картины. В общем, срок выпуска ЩОРСА, как видно, опять оттянется на пару месяцев.

[...]

Говоря о студийных кадрах необходимо отметить, что между творческими работниками студии существует недопустимая разобщенность, которая очень отрицательно влияет на качество работы, на рост молодых кадров и на состояние критики и самокритики. На студии имеется творческая секция, задача которой объединить всех творческих работников, вести среди них политмассовую работу, обмениваться опытом и помочь друг другу в работе. Председателем бюро творческой секции ДОВЖЕНКО, а его заместитель ЛУКОВ, но творческая секция не работает и уже давно не проявляет признаков жизни. Каждый режиссер сам по себе; ни с кем своими творческими замыслами не делится, никому не показывает заснятый материал (только

дирекции). Существует какая-то замкнутость и «секрет производства». Ясно, что при таких условиях очень ограничена возможность развития критики и самокритики и взаимная помощь в работе, при таких условиях очень трудно обеспечить выращивание молодых творческих кадров. При этих условиях и общественная работа среди творческих кадров находится на очень низком уровне.

Вот не полная характеристика состояния Киевской киностудии. [...]

Верно:

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 222–227, 235– 236. Незавірена копія. Машинопис.

- **«Довідка начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Ткаченка про О. Довженка»¹⁰⁵**

Зважаючи на дату довідки-червень 1940 р., – можна допустити, що перевірка була зроблена у зв'язку з поданням О. Довженком заяви до Комуністичної партії. Не виняток,

¹⁰⁵ Довідка начальника 2-го відділу УДБ НКВС УРСР Ткаченка про О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 295–296.

що після цієї перевірки О.П. Довженку було відмовлено вступі до партії.

У 2081 фондї РГАЛІ було віднайдено автограф О.П. Довженка, який можна ідентифікувати як недруковану раніше сторінку щоденника митця від 5 травня 1940 року. Документ має декілька закреслень іншим чорнилом (імовірно, Ю. Солнцевою перед передачею до архіву), проте автору дослідження вдалося відновити оригінальний довженківський текст.

Завдяки цьому документу можна з'ясувати, що найповніша і найгрунтовніша автобіографія 1939 року була необхідною тогочасною формальністю для вступу О.П. Довженка до Комуністичної партії, у якій, після злиття «боротьбистів» із Компартією України, певний час перебував митець, проте за досить дивних обставин був виключений.

Простежимо історію цього питання. В автобіографії 1939 року Довженко описав свій вступ до Компартії так: «На початку 1920 року під час партійного тижня я вступив до партії боротьбистів. Цей вступ, неправильний і непотрібний, відбувся так. Я дуже хотів поступити до Комуністичної партії більшовиків України, але вважав себе негідним переступити її поріг. Тому я вступив у боротьбисти, неначе як у підготовчий клас гімназії, яким

вона, звісно, не була ніколи, і сама думка про таке порівняння, пам'ятаю точно, наскільки мені зараз здається абсурдною. Але це було. Через кілька тижнів партія боротьбистів улилась у КП(б)У і таким чином я став членом КП(б)У»¹⁰⁶. Якщо в п'ятитомнику творів митця 1964 року «Автобіографія» була наведена повністю, то через дев'ятнадцять років цього фрагмента вже не було.

Що ж намагалася приховати Солнцева, і чому Довженко, виключений із компартії за втрату партійних документів (вони потім теж несподівано віднайшлися за шафою), залишався безпартійним?

Протягом майже двох десятиліть Олександр Довженко не наважувався поновитись у партії, насамперед, остерігаючись так званих «чисток», під час яких ретельно перевіряли біографії. І в цьому був певний сенс, адже спецслужби дійсно мали компрометуючі свідчення на митця: «Арестованный-активный участник антисоветской украинской националистической организации бывший протодьякон УАПЦ В.В. Бобиенко показал: «Довженко говорил о свежем слиянии партии боротьбистов с КП(б)У. В результате этого слияния А.П. Довженко из боротьбистов попал в члены КП(б)У...

¹⁰⁶ ЦДАМЛІМ України. – Ф.690. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 6.

Он провел такую мысль, что если вся украинская интеллигенция пойдет в члены КП(б)У, то там окажется большинство из украинцев и это большинство сможет повернуть политику партии в интересах Украины, что таково мнение всех боротьбистов, вступающих в ряды КП(б)У... Кажется, при первой же чистке партии его исключили из рядов КП(б)У»¹⁰⁷.

№ 19

НЕВІДОМИЙ АРКУШ ІЗ ЗАПИСНИКА О.П. ДОВЖЕНКА

5 травня 1940 р., м. Київ

Цю автобіографію написав я для вступу до комуністичної партії. Я дав її (Миші Вінярському – *закреслено іншою ручкою – прим. О.Б.*) передрукувати на фабриці. Передрукували. Унаслідок цього передруку по студії (*закреслено 2 слова-серед людей*) полізли гадючі різні балачки. Видно, їм страшенно не хотілося, щоб я був членом партії. Я думав (*закреслено 4 слова-я цим людям заважаю*). Я не побачив на фабриці (*закреслено 6 слів –*

¹⁰⁷ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії : збірник матеріалів. – Луцьк : ВМА «Терен», 2005. – С. 152.

чесних людей, які мають свого «я»). І я вирішив творити для народу діло Леніна і Сталіна, голосу свого серця і розуму, не зв'язуючись із мерзенними крамарями, до яких я не ставлюся з таким презирством, як вони мене ненавидять. Прийде час і проклянуть люди неправду (закреслено словох) зрадників (закреслено слово-справи) Леніна, Сталіна.

2-V-1940 Київ

РГАЛИ. – Ф.2081. – Оп. 1. – Спр. 381. – Арк. 28. Оригінал.

Як видно із нововиявленого документа – Довженкові, незважаючи ані на дружбу з усемогутнім Сталіним, ані орден Леніна, ані успішне завершення «Щорса», стати комуністом не дали: «По студії серед людей полізли гадючі різні балачки. Видно, їм страшенно не хотілося, щоб я був членом партії»¹⁰⁸. Довженкова дружина і помічниця Ю. Солнцева вважала, що «на Україні ДОВЖЕНКА цькували, тому що «вони не терплять людей, що піднімаються вище середнього рівня»¹⁰⁹. О. Довженко тяжко переніс цю відмову. Так, за два тижні до цього, виступаючи на активі працівників Комітету

¹⁰⁸ Довженко О.П. Автобіографія. З коментарями 5 травня 1940 року // РГАЛИ. – Ф. 2081 – Оп. 1. – Спр. 381 – Арк. 28.

¹⁰⁹ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 1. – Арк. 78.

кінематографії щодо доповіді І.Г. Большакова, О.П. Довженко навіть був вимушений вибачатися, «що буду недостатньо складно говорити, тому що трохи перебиває серце»¹¹⁰.

Згадуваний у документі Миша, якому Олександр Петрович Довженко дав передрукувати на фабриці автобіографію, колишній – студент вдківської майстерні С.М. Ейзенштейна Михайло Борисович Вінярський яки потрапив на практику до знімальної групи «Аероград»¹¹¹.

Навчання в Олександра Довженка тривало й після закінчення ВДЖУ – Михайло Вінярський потрапив до РЛККФ¹¹². Як найпідготовленіший, М. Вінярський разом із Ю. Солнцевою отримав право на постановку першої картини «Вісунська республіка» та «Як гартувалася сталь»¹¹³.

Отже, такий відданий О. Довженкові учень, як М. Вінярський не міг бути причетним до передачі рукопису автобіографії недоброзичливцям майстра, які, до речі, через

¹¹⁰ Довженко О.П. Виступ на активі працівників Комітету кінематографії по доповіді І.Г. Большакова. 21–23 квітня 1940 р // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 385. – Арк. 1.

¹¹¹ Тальский С. Студенты на производстве // Кино. – 1935. – 4 июля.

¹¹² Довженко О.П. Виступ на Київській кінофабриці // ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 4. – Спр. 75. – Арк. 5–6.

¹¹³ Гец С. Вирощувати майстрів радянського кіно // Комсомолець України. – 1937. – 22 серпня.

півтора року після зазначених подій домоглися зняття Олександра Петровича Довженка із посади художнього керівника кіностудії.

Запис у щоденнику був зроблений О. Довженком 5 травня 1940 року, тобто ввечері, після виступу на активі Київської кіностудії.

№ 20

ВИСТУП О.П. ДОВЖЕНКА НА АКТИВІ КИЇВСЬКОЇ КІНОСТУДІЇ З ДОПОВІДДЮ «ПРОСТІ ІСТИНИ»

5 травня 1940 р., м. Київ

Я приветствую историческое постановление правительства о принципиальной направленности всей нашей советской кинематографии.

Важно, чтобы это постановление, как и конкретные решения организованного теперь Комитета по делам кинематографии, привели бы к хорошим результатам.

Прежде всего, важно то, как мы будем выполнять взятые на себя ответственные обязательства. Каким оружием?

Клятвой ли в верности Правительству и Партии,

пафосом ли фраз при декларировании своих мыслей, торжественными ли собраниями или же многочисленными совещаниями.

Думаю, что нет.

От нас требуют работы, а мы каемся в ошибках и клянемся в верности.

Я думаю, что пора нам забыть «высокий строй» речей. Давайте опустимся на землю.

Нам нужно доказывать свою верность народу своим умением создавать произведения искусств. Создавать хорошо, быстро.

А вот у нас в студии этого нет.

Почему? Нет людей? Нет, не потому! Люди есть. Но никуда не годится поведение. Психология наших людей; — это психология людей прорывного предприятия, психология предприятия, находящегося годами в состоянии перманентного прорыва. Мы так привыкли мало выпустить картин, мы так привыкли себя не уважать, что даже успеху фильма «Богатая невеста» мы боимся верить. Многие из нас говорят: «Неужели это произошло?».

До чего же нужно дойти, что даже заслуженная радость для нас не существует как нечто законное, а рассматривается как какой-то подвох, случайность?!

И вот с этим неверием в свои силы и возможности и

нужно в первую очередь бороться.

Я человек, жизнь которого проходит и, будет проходить в кино, всегда пользовался любой трибуной, любым благоприятным обстоятельством — для того, чтобы внедрять в сознание людей то, без чего нельзя как следует строить кино.

В основном, это ряд простых, но туго усвояемых нами истин.

Что основное, чем лимитируется все наше производство?

Время, темпы производства и ответственность за выполнение порученной работы.

Время у нас в студии как-бы рапидом снятое. То, что можно сделать за день, мы делаем три дня и то с какой-то небрежностью, будто кому-то и как-то делаем большое одолжение.

Ответственность мы мыслим абстрактно, хотя каждому ясно, что, к примеру, за не вовремя сданную декорацию, за качество этой декорации отвечает художник, имя ему реж[иссер], за количество света для съемки — оператор и т.д. и т.п.

Непонимание самых элементарных правил поведения, незнание своих обязанностей в конкретных условиях производства — вот корень наших бед. Я говорю о вещах,

которые ежедневно перед глазами и которых не видит только равнодушное око.

Теперь перейдем к самому прозаическому, но важному моменту.

Вредители, прикрываясь гигантоманией Голливуда, или прикрываясь фальшивой теорией, что павильоны должны быть громадные. В Москве построили три павильона, у нас же существует один из трех. В котором почти невозможно снимать. Он велик площадью, а ведь площадь играет роль не как таковая, а тем, как ее используют. Важно количество не только площади, а количество павильонов.

Интересно, как у некоторых руководящих работников преломляется непонимание того, о чем я говорю.

Мне говорят: «Но ведь же павильон стоит пустой, зачем же строить?»

Этот ответ, идущий от психологии прорывного предприятия.

Строить нужно не для того, чтобы еще больше стояло пустых павильонов, а для того. Чтобы построив еще один павильон, этим увеличить работоспособность студии не на 25%, а на 60-70%. Потому что павильон в 600 метров, сделанный в моем, так называемом, доженковском корпусе, - это пришитая к штанам пуговица. Там все есть, только

снимать негде.

Для того чтобы расширить производство, для того чтобы выполнить план, нужно, помимо правильно заготовленных сценариев, еще иметь правильно построенную базу, без которой работать нельзя. Пора положить этому безобразный конец.

Относительно сценариев. Правильно говорили-что сейчас сценарий определяет лимит нашего кино; наш объем — это в первую очередь-сценарии.

Раньше говорили, что режиссеров нет. Сейчас же у нас режиссеров больше, чем мы можем работать. Сейчас уже для молодежи создается угроза. У нас мало сценариев.

Сценарное хозяйство ведется слабо. Нужно весь сценарный сектор усилить путем всемирного пополнения и аппарата, и путем привлечения писателей. А самое главное, чтобы это не носило характера просто договорных отношений. Нужно, чтобы эти договорные отношения были осердечены единой великой целью, единой дружбой в работе.

О начинающих кадрах. В течение целого ряда лет у нас велась борьба со старым руководством гуковским. Мы обвиняли ГУК в зажиме молодых кадров. Старый ГУК в лице Шумяцкого сводил к тому, что, дескать, картины можно делать только хорошие, а плохо делать нельзя,

потому только квалифицированные режиссеры могут снимать.

Я говорил: «А как же начинающим?» На этот вопрос не отвечали.

Естественно, что каждый режиссер должен быть сперва плохим, а потом хорошим, – это всем ясно. Так вот для молодежи был поставлен некоторый запрет, и он шел под всевозможным видом.

Мы тогда нашли лазейку – короткометражные фильмы. И как будто пошло это дело. Но короткометражная идея скоро успела себя скомпрометировать. Лишь при новом руководстве молодежь как будто вздохнула, стала работать. Нужно всемерно выдвигать молодые кадры, нужно, чтобы расширение нашего производства шло не только за счет старых, работающих режиссеров, но и за счет выдвижения молодежи.

РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 2. – Спр. 49. – Арк. 1–5.

Машинопис.

Незважаючи на загострення хвороби серця, О. Довженко вів активне громадське життя. Наприкінці квітня 1940 року виступав на активі працівників Комітету кінематографії щодо підтримки реформ нового керівника

ГУКу І.Г. Большакова: «Уперше почув доповідь керівника, що мені сподобався... що тут з абсолютною прямою й відвертістю було не двозначно сказане, що на деяких ділянках нашої кінематографії справи кепські. Це було сказано вперше у відмінності від діаметрально-протилежних затверджень попередніх керівників, з яких одні через, може бути, деяке ура-барабанного молодецтво, затирали неблагополуччя на цілій низці ділянок нашої роботи й цим самим приводили технічний стан... у досить плачевній вигляд»¹¹⁴.

Повертаючись до «Довіки...» ГДА СБУ, потрібно зауважити, що в ній є помилка: відкриті партійні збори були не в 1939-му, а 1938 році. 19 жовтня 1939 року «Щорс» вже давно був закінчено, а О.П. Довженко виступав на зборах і мітингах у Західній Україні, присвячених «звільненню трудящих Західної України від ярма польських панів»¹¹⁵.

Помилка з роком з'явилася тому що «Довідка» складалась у 1940 році на основі рукописних звітів, у яких легко сплутати цифру «8» із «9». Підтвердженням 1938 року можуть слугувати стаття «Всі сили на закінчення фільму «Щорс», надрукована 23 жовтня 1938 року в газеті

¹¹⁴ Довженко О.П. Виступ на активі працівників Комітету кінематографії по доповіді І. Г. Большакова. 21–23 квітня 1940 р // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 385. – Арк. 1.

¹¹⁵ За більшовицький фільм. – 1939. – 8 жовтня. – С. 1.

Київської кіностудії «За більшовицький фільм», тобто за чотири дні після зборів: «До пізнього вечора затягнулися відкриті партійні збори, де робив доповідь про роботу над фільмом «Щорс» режисер-орденоносець О.П. Довженко. І не дивно. Фільмом «Щорс» живе вся партійна організація, весь колектив нашої студії, адже створення цього фільму є справа честі всієї радянської кінематографії.

Тов. Довженко розповідав про початок роботи над фільмом, про ту атмосферу, яку він застав, приїхавши до Київської кіностудії, про ті численні перепони, яким вороги народу намагалися всіляко гальмувати успішну роботу над фільмом»¹¹⁶.

Тогочасна активізація оперативної розробки О. Довженка влітку 1940 року пов'язана із спілкуванням із колишніми «ворогами народів». Один із них колишній березолівець Йосип Гірняк, який нещодавно повернувся з таборів, згадував, як знайомі боялись із ним спілкуватися: «Одні не знали, на яку ногу стати, другі поверталися спиною до «розвінчаного фашиста-шпигуна», як свого часу писав про мене Дмитро Грудина в московському театральному журналі; треті просто не помічали чи не впізнавали; четверті кивали здалеку на знак привіту і

¹¹⁶ Всі сили на закінчення фільму «Щорс»: [ред. ст.] // За більшовицький фільм. – 1938. – 23 жовтня.

зклопотано зникали між людьми, щоб, не дай Бог, хто не застукав їх на гарячому на зустрічі із зачумленим «курбасівцем». Я й собі намагався нікого не впізнавати й не потрапляти на чужі очі»¹¹⁷.

Люди боялися, адже нещодавно в газеті «Кіно» серед буржуазних націоналістів в українському кіно фігурувало прізвище Й. Гірняка: «Підла банда фашистських найманців, хитро маскуючись у продовж багатьох років, провадила свою шкідницьку роботу в українському кіно. Користуючись ослабленням більшовицької пильності, ці проституйовані негідники робили усе, щоб розпалювати ворожнечу між народами Радянського Союзу. Вони намагалися захопити у свої руки найважливіше з мистецтв-кіно. Вони, блокуючись із троцькістсько-бухаринськими вилупками, намагалися розвалити українську кінематографію. Упродовж багатьох років вони творили свої підлі справи, усіляко намагаючись затримати зростання українського кіно, намагаючись використати його у власних шпигунських, зрадницьких цілях... Акторами в цих картинах були націоналістичні вилупки типу Гірняка»¹¹⁸.

¹¹⁷ Гірняк Й. З Остапом Вишнею в таборах // Україна. – № 44. – 1989. – С. 18.

¹¹⁸ Семенов Д., Бродский Б., Каневский Б. Буржуазные националисты в украинском кино // Кино. – 1937. – 4 октябрю.

До когорти
сміливців, що не
побоялися
спілкування із
колишнім зеком,
був Олександр
Довженко, який
попросив
режисера-
лаборанта
Олександра Іщенка
привести Йосипа
Гірняка на свою
квартиру. «Сердега

Іщенко не відставав від мене ні на крок, о другій годині повів мене на Липки, де в сусідстві з Микитою Хрущовим жив керівник кінофабрики Довженко. – згадував Й. Гірняк. – Господаря вдома ще не було, його дружина Юлія Солнцева, за розповіддю Іщенка, відпочивала в Криму. Привітна стара жінка запросила нас до кабінету режисера. Іщенко, тут-таки попрощавшись, залишив мене самого дождати господаря, який довгенько затримувався.

І знову сивий-сивий голуб увійшов до кімнати. Від русявої чуприни й сліду не стало. Замість жвавого,

заповзятого веселого Сашка щиро тиснув мою руку орденоносний' достойник із саркастичною усмішкою на втомленому обличчі.

– Ого, та ви перегнали Юру Яновського в сивині! Чи це за «соцзмаганням»?

– Не думайте, що нам тут з медом. Хай вас не дивує наша сивина. Один «Щорс» чого коштував. Кожного ранку із готових кадрів мусив витинати героїв, яких уночі стягували з постелі й викидали з корабля революції Не встиг я замінити їх іншими, як і тих уже не стало, – знову доводилось пильнувати за тими, до кого ще не дійшла черга, щоб зліпити якось картину «епосу пролетарської революції». Ви там бодай спали спокійно, бо вже ніхто не мав бентежити вас, а ми тут роками вдень і вночі чекали на те, що вже було поза вами. Невідомо, де легше. Часом навіть заздрили вам і навіть тим, які вже спочивали вічним сном. Їхній спокій не раз здавався нам бажаним і недосяжним. Наша сивина – це тільки далекий відгомін того, що ми пережили».

До світанку ми гомоніли й не могли нагомонітися, і тем не бракувало, і сон не брав. Довженко, вибачаючись за те, що не запросив мене до себе раніше, розповів мені про свої заходи в Комітеті в справі моєї театральної майбутності. Керівник Компанієць обіцяв, що негайно

подбає про те, щоб змінити мій паспорт і дати мені змогу працювати в одному із центральних театрів. Поки це буде залагоджено, кінофабрика запросить мене на окремі ролі. На це нібито зголосилися режисери Савченко та Ігнатович. Без паспорта я тільки приїздитиму на кілька днів до Києва на кінофабрику для зйомок. Зворушений такою увагою і тими клопотами, які Довженко взяв на себе, пробиваючи мені шлях до творчої праці, я все ж таки попередив його, що він береться за непрості й нелегкі справи. Людина, яка повернулася з концтаборів, ніколи вже не стане до лав, як рівний із рівними за нею до смерті тягтиметься тінь минулого.

Розмова тривала до самого ранку, ми перескакували з теми на тему, з людей на події. Насправді це вперше довелося мені «на волі» заговорити про людей, яких уголос не зважувався називати»¹¹⁹.

№ 21

ДОВІДКА НАЧАЛЬНИКА 2-ГО ВІДДІЛУ УДБ НКВС УРСР ТКАЧЕНКА ПРО О. ДОВЖЕНКА

Червень 1940 р.

¹¹⁹ Гірняк Й. З Остапом Вишнею в таборах // Україна. – № 44. – 1989. – С.18–19.

· СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

СПРАВКА

· ДОВЖЕНКО Александр Петрович, 1894 года рождения, уроженец Черниговской области, украинец, беспартийный, режиссер Киевской киностудии.

· ДОВЖЕНКО А.П. происходит из семьи кулака, в 1919 году Житомирской чрезвычайной комиссией привлекался к ответственности, как служивший добровольно в петлюровской армии. Согласно постановления Житомирской ЧК от 27.XII– 1919 г. ДОВЖЕНКО был осужден к заключению в концлагерь до окончания гражданской войны, но ввиду запроса о нем Губпарткома УКП, приговор до выяснения вопроса в исполнение приведен не был.

[...] ДОВЖЕНКО, как участник петлюровской армии в 1918 году в Сосницком районе Черниговской области принимал активное участие в борьбе против частей Красной армии.

По показаниям арестованного участника антисоветской националистической организации ПОТИЕНКО – быв[шего] протодиакона украинской автокефальной церкви, ДОВЖЕНКО, являясь участником петлюровской банды, принимал участие в еврейских

погромах в Фастове и Казатине и активно выступал на собраниях за центральную раду от партии боротьбистов и украинских эсеров.

По показаниям осужденных в 1933 году участников антисоветской националистической «Украинской военной организации» ХРИСТОВОГО, ЯЛОВОГО и ЧЕРНЯКА, – ДОВЖЕНКО являлся активным участником украинской националистической организации «УВО».

ХРИСТОВОЙ показал, что он лично был связан с ДОВЖЕНКО, как с участником националистической организации.

По показаниям ЯЛОВОГО, ДОВЖЕНКО входил в руководство группой антисоветской националистической организации, существовавшей в Харькове.

ЧЕРНЯК показал, что ДОВЖЕНКО националист, являлся участником националистической организации в Харькове.

По показаниям осужденного в 1936 году участника антисоветской троцкистской организации КРИНИЧЕНКО, ДОВЖЕНКО, работая на Одесской кинофабрике, высказывал националистические настроения и группировал вокруг себя националистически настроенных лиц среди молодежи.

По имеющимся материалам за 1934–[19]37 гг. ДОВЖЕНКО характеризуется, как националист, высказывавший антисоветские националистические настроения.

19 октября 1939 года на партийном собрании парторганизации Киевской киностудии слушался доклад ДОВЖЕНКО в связи с затяжкой выпуска кинофильма «Щорс» и перерасходом средств по этой киносъемке.

Будучи подвергнут критике со стороны партийной организации, ДОВЖЕНКО заявил: «Кто разрешил вам говорить со мной – мастером киноискусства, какое вы имеете право меня мучить, я вас ненавижу, глядя на вас, мне не хочется жить».

НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА УКГБ НКВД УССР

Старший лейтенант гос. безопасности (ТКАЧЕНКО)

«___» июня – 1940 года

*ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 295–
296. Копія. Машинопис.*

- «Оперативне повідомлення 4-го Управління НКДБ УРСР про прийом у Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, присвячений

розгляду кіносценарію О. Довженка „Україна в
огні”»¹²⁰.

Під час зйомок «Івана» Довженко, як зазначалось у донесенні НКВС, «не проти розповісти... контрреволюційний анекдот, зокрема, розповідав до[онтер]–р[еволюційні] анекдоти проти т. СТАЛІНА»¹²¹. Проте після врятування життя, ставлення О. Довженка до Сталіна змінилося: «Великий Сталін... у себе в Кремлі... представив мене, схвильованого й щасливого, товаришам Молотову, Ворошилову й Кірову»¹²².

Після вбивства Сергія Кірова 1 грудня 1934 року Олександр Довженко виступив із гнівною статтею, в якій закликав не лише до скорботи, а насамперед – до помсти «ворогам трудящих»: «Ми, працівники радянської кінематографії, уболіваємо разом з партією, разом із трудящими всієї країни над великою втратою... З пам'яттю про вас ми понесемо вперед наш гнів, щоб обрушити його на ворогів трудящих. Ми загартуємо свою готовність до боротьби.

¹²⁰ Оперативне повідомлення 4-го Управління НКДБ УРСР про прийом у Генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна, присвячений розгляду кіносценарію О. Довженка «Україна в огні» // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 3. – Арк. 23–23 зв.

¹²¹ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 77.

¹²² ЦДАМЛМ України. – Ф. 690. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 14.

Пильність і готовність до боротьби, уміння боротись і перемагати ми зробимо найважливішим у нашому житті, щоб у майбутніх великих боях під прапором нашої партії знищити й стерти з лиця землі все божевілья старого світу»¹²³.

У серпні 1936 року, під час відкритого процесу над противниками Йосипа Сталіна Львом Каменєвим, Григорієм Зинов'євим та ін., О. Довженко був одним із тридцяти дев'яти провідних радянських кінематографістів (Шумяцький, Усієвич, Ермлер, Козинцев, Трауберг, Васильєв С., Васильєв Г., Кацієльсон, Чиаурелі, Ната Вачіадзе, Бек-Назаров, Юткевич, Ейзенштейн, Дзига Вертов, Блібх, І. Трауберг, Блейман, Большинцов, Бабочкін, Довженко, Пудовкін, Гардін, Бабицький, Спіакін, Дзиган, Райзман, Ромм М., Александров, Птушко, Барнет, Коган, Медведкін, Шуб Е., Москвін, Тіссе, Кальцатий, Горданов, Головня, Гінцбург), які закликали «незламною стіною любові й відданості оточити нашого Сталіна»: «Два почуття охоплюють серце при вигляді огидного видовища викритих плазуючих гадів троцькістсько-зинов'євської наволочі... Ще тіснішою незламною стіною любові й відданості оточимо нашого Сталіна!

¹²³ Кино. – 1934. - 4 декабрия.

Радянські кінематографісти разом з усім радянським народом стоять на сторожі безпеки Сталіна і його соратників і в ім'я цієї безпеки ми жадаємо від суду вищої міри покарання для троцькістсько-зинов'євської банди»¹²⁴.

Півроку до того, у Ростові-на-Дону було проведено кінофестиваль, присвячений «десятиліттю творчості режисера-орденоносця О.П. Довженка. До початку фестивалю у фойє театру «Темп» була відкрита виставка, яка ілюструвала головні моменти творчості Довженка... Учасники фестивалю знайомили з основними етапами творчої роботи майстра радянської кінематографії. Були показані картини: «Сумка диктур'ера», «Арсенал», «Іван», «Земля», «Звенигора» й «Аероград»¹²⁵.

Напевне, що підтримка Довженком сталінського процесу 1936 року була продиктована не цим «фестивалем одного режисера», а вірою в сильного, розумного лідера, який спроможний привести Країну Рад, а отже, Україну до щасливого майбутнього.

Саме тому О. Довженко як завжди полум'яно і заповзято агітував радянських людей голосувати за Сталіна, який був висунутий кандидатом у депутати: «На

¹²⁴ Несокрушимой стеной любви и преданности окружим нашего Сталина: [ред. ст.] // Кино. – 1936. – 22 августа.

¹²⁵ Долинин А. Творческий отчет А. П. Довженко // Кино. – 1936. – 11 февраля.

передвиборних зборах найбільших підприємств Москви й Ленінграда, робітники, робітниці інженерно-технічні працівники й службовці висунули перших кандидатів у депутати Ради Союзу.

У Сталінському виборчому окрузі Москви на зборах Електрокомбінату ім. Куйбишева, заводу ім. Фрунзе, Прожекторного заводу ім. Л.М. Кагановича, заводу дослідних конструкцій і фабрики ім Балакірева висунута кандидатура товариша Йосипа Віссаріоновича Сталіна»¹²⁶.

№ 22

ПРОМОВА О.П. ДОВЖЕНКА ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНОЇ РАДИ СРСР В ПІДТРИМКУ Й.В. СТАЛІНА

жовтень 1937 року, м. Київ

Вибирається Верховна Рада.

Дорогі товариші, хто хоче того, щоб народи Радянського Союзу були і надалі вільними і рівноправними, хто прагне до подальшого зміцнення народів ССРСР – той

¹²⁶ Трудящимся Москвы и Ленинграда выставлены первые кандидатуры в депутаты Совета Союза: товарищи Сталин, Молотов, Пичугина, Калинин, Жданов, Сметанин : [ред. ст.] // Кино. – 1937. – 22 октября.

голосує нині у всіх одинадцяти республіках за кандидатів блоків комуністів і безпартійних.

А для нас, виборців у Сталінському районі, випала особлива радість – голосувати в урочистий день виборів до Верховної Ради за батька народів, за Сталіна, і ми понесемо післязавтра перед лицем усього світу до виборчих урн, як сонячні квіти в руках, виборчі картки з дорогим ім'ям-Сталін!

Я хочу, щоб мене чув зараз увесь світ!

Ми – авангард людського суспільства – понесемо ім'я Сталіна, як сонячний знак нашої любові до його великого імені, як знак вірності комуністичній партії і безсмертному, прекрасному і достойному українському народу «в сім'ї вольній, новій» радянських народів і як знак, огненний знак нашої віри в перемогу комунізму на землі!

Нехай же живе наш народ! Хай живе комуністична партія більшовиків!

Хай живе великий СТАЛІН!

Довженко

РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 374. – Арк. 6.

Під час Великої Вітчизняної війни в О.П. Довженка змінилося ставлення до Сталіна та «культу особистості».

Віктор Іванов згадував, що Олександр Довженко «засипав мене питаннями про Сталінград, про аморальний дух німців, і про моральний дух наших солдатів, про бойові епізоди. «Скажіть, Вікторе, ходили в атаку, кричали за Сталіна?».

– Кричав, чого ж там, кричав.

– А не здавалося вам, що це нагадує колишні вигуки «за бога, царя?» – І я почув перший раз слово «культ особистості». Тут же Олександр Петрович розвив це положення щодо кінематографа. Він говорив, що зараз у кіно буде розвиватись історико-біографічний жанр, фільми-біографії царів, полководців, фільми, що виправдовуватимуть місце сильної особистості в історії.

Довженко був незгодний з цим явищем, як у мистецтві, так і в політичному житті країни, вважаючи його суперечним указівкам Леніна про високу радянську демократію»¹²⁷.

Водночас О. Довженко був вимушений друкувати в «Известиях» витяг із «України в огні», у якому були інші слова: «Юнак-воїн! Тебе ростив і виховував Сталін! Він готував із тебе будівельника великої соціалістичної держави, учасника прекрасної епохи великих робіт... За

¹²⁷ Приватний архів М.В. Іванова. – Спогади Іванова В.М. – 12 вересня 1954 р. – Арк. 20.

великого Сталіна – вогонь!»¹²⁸.

Проте у сценарій «Україна в огні» О. Довженко вклав власні справжні думки, за що на початку 1944 року пережив страшний погром. Сталінські слова звучали як вирок: «Сценарій «Україна у вогні» – це спроба ревізувати ленінізм, це вилазка проти нашої партії, проти Радянської влади, проти колгоспного селянства, проти нашої національної політики. Книга показує ворожу ідеологію автора»¹²⁹.

Після ознайомлення із розсекреченим «Донесенням» ГДА СБУ спочатку видається, що українські спецслужби достатньо не були проінформовані про прийом у Генерального секретаря ЦК ВКП (б) Й. Сталіна, присвячений розгляду кіносценарію О. Довженка „Україна в огні”, оскільки:

1. 6 квітня 1944 р. не знали точної дати проведення прийому. Як зазначено в документі – прийом відбувся «наприкінці січня або початку лютого ц.р. у м. Москві».

2. Оперативне повідомлення було складене не на основі службових документів під грифом «Цілком таємно» або без нього, а «на підставі виступів на зборах

¹²⁸ Довженко А. Украина в огне // Известия. – 1942. – 31 марта.

¹²⁹ Секретно. О посещении товарища Сталина // ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 70. – Спр. 282. – Арк. 203.

письменників у м. Києві 12.Ш. учасників прийому Максима РИЛЬСЬКОГО, Миколи БАЖАНА, Олександра КОРНІЙЧУКА».

Проте це, звісно, не так. «Донесення» було складене на основі звіту одного з маловідомих літераторів, який брав участь у зборах українських письменників.

У РГАСПИ зберігається сценарій «України в огні» із правками Сталіна. Наведемо цитований автором «звіту» епізод: «Залишившись один, Запорожець зняв зі стіни портрет Сталіна:

– Прощайте, товаришу. Не думали ми з вами, що так вийде. Так вийшло, – тихо сказав він, звертаючись до портрета. – Що буде з народом нашим? Виживе він або згниє, так що й сліду не залишиться на землі? Розженуть його каторгами та лісами, ярами і гнилими болотами, як вовків сиромах, так нацькують одне на одного. І живі позаздять мертвим. Горе нам...»¹³⁰.

№ 23

ОПЕРАТИВНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ 4-ГО УПРАВЛІННЯ НКДБ УРСР

¹³⁰ Довженко О.П. «Україна у вогні» Літературний сценарій, переглянутий членами уряду, 1943 // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 27.

**ПРО ПРИЙОМ У ГЕНЕРАЛЬНОГО СЕКРЕТАРЯ ЦК
ВКП (Б) Й. СТАЛІНА, ПРИСВЯЧЕНИЙ РОЗГЛЯДУ
КІНОСЦЕНАРІЮ
О. ДОВЖЕНКА „УКРАЇНА В ОГНІ”**

6 квітня 1944 р.

6.4.1944 г.

В конце января или начале февраля с.г. в г. Москве состоялся прием тов. СТАЛИНЫМ руководителей партии и правительства Украины, руководителей Союза Советских писателей Украины и писателя – кинодраматурга и режиссера Александра Петровича ДОВЖЕНКО.

На приеме присутствовали: члены политбюро ЦК ВКП(б) – гг. ВОРОШИЛОВ, МОЛОТОВ, БЕРИЯ и др., от Украины – гг. ГРЕЧУХА, КОРНИЕЦ, писатели Микола БАЖАН, Максим РЫЛЬСКИЙ, Юрий ЯНОВСКИЙ, Александр КОРНЕЙЧУК и украинский писатель Александр ДОВЖЕНКО.

Прием был посвящен рассмотрению нового произведения Александра ДОВЖЕНКО киносценария – «Україна в огні».

Тов. СТАЛИН ознакомился со сценарием и созвал товарищей, присутствовавших на приеме, чтобы высказать свое мнение о сценарии и подвергнуть его разбору.

Прием продолжался около двух часов.

На основании выступлений на собрании писателей в г. Киеве 12.Ш. участников приема Максима РЫЛЬСКОГО, Миколы БАЖАНА, Александра КОРНЕЙЧУКА, можно сделать нижеследующий отчет о сценарии ДОВЖЕНКО и его оценке товарищем СТАЛИНЫМ.

Тема сценария – борьба украинского народа против немецких захватчиков. Разрабатывая эту тему, ДОВЖЕНКО в сценарии изображает поведение и отношение к войне и немецким захватчикам украинского народа, пытается дать оценку произошедшим на Украине событиям, осмыслить обстоятельства их подготовившие, и определить дальнейшие перспективы. Разрабатывая сценарий в таком аспекте, ДОВЖЕНКО пытается в свете происшедших на Украине событий оценить основные линии политики партии и советского правительства до войны, сделать вывод о том, оправдала ли себя линия партии в свете вскрытых войной обстоятельств.

Тов. СТАЛИН, подвергнув сценарий резкой критике, отметил следующее:

Мысли, вливаемые ДОВЖЕНКО в уста героям сценария, во многих случаях являются мыслями самого ДОВЖЕНКО, поэтому тов. СТАЛИН подверг резкой критике ДОВЖЕНКО, его взгляды, настроения, идеологию и резко осудил их.

ДОВЖЕНКО игнорировал классовый характер отечественной войны советского народа против немецких захватчиков. В сценарии, в котором ДОВЖЕНКО пытался отобразить силы борющихся за освобождение Украины, нет положительных героев.

Выведенные в сценарии типы членов партии, советских работников, командиров Красной Армии — принижены. Это люди сухие, черствые, человеконенавистники, лишены теплых человеческих черт.

Люди колеблющиеся, стали стержневыми образами сценария, возвеличены в сценарии.

Тов. СТАЛИН отметил, что ДОВЖЕНКО всех советских людей сделал подлецами, мерзавцами.

По словам КОРНЕЙЧУКА, тов. СТАЛИН заметил при этом, обращаясь к ДОВЖЕНКО: «Вы думали, что найдете дураков, которые не заметят Вашей враждебной вылазки».

В своем сценарии людьми, борющимися за освобождение Украины, ДОВЖЕНКО изображает только

украинцев, игнорируя другие народы. В то время ДОВЖЕНКО о своем сценарии обошел молчанием украинских националистов. Тов. СТАЛИН заметил: «Почему Вы не вывели ни одного украинского буржуазного националиста? Вы сами болеете национализмом».

В своем сценарии ДОВЖЕНКО выступил против основных принципов Советского строительства и политики партии, выступил против коллективизации, советской государственности, оплевал советскую женщину, молодежь, осудил принципы воспитания советской молодежи, осуществлявшиеся партией.

КОРНЕЙЧУК говорит, что тов. СТАЛИН, приводя все эти моменты, сказал о сценарии – это насквозь враждебное нам произведение.

Тов. СТАЛИН характеризовал также позиции ДОВЖЕНКО как позиции ревизии ленинизма, ревизии политики партии и Сов. власти, охаивания всех достижений советско-партийного строительства, всего того, что делала партия до войны.

В сценарии ДОВЖЕНКО есть место, где один из героев сценария смотрит на портрет тов. СТАЛИНА и говорит, обращаясь к нему: «Знал ли ты, что так будет?» (Имея при этом в виду ход событий во время войны).

По поводу этого места тов. СТАЛИН, обращаясь к ДОВЖЕНКО, сказал: «Я знал, знала партия».

Обращаясь к ДОВЖЕНКО, товарищ СТАЛИН говорит: «Откуда у вас такой тембр разочарования?».

В заключение ДОВЖЕНКО признал ошибочность своего сценария и обещал в новой работе исправить свои ошибки.

Тов. СТАЛИН пожелал ему успеха в этом.

Верно: Підпис нерозбірливий

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 3. – Арк. 23–23 зв.

Завірена копія. Машинопис.

Через рік Довженко напише у своєму щоденнику: «Сьогодні роковини моєї смерті. Мене було привезено до Кремля. Там мене було порубано на шматки і скривавлені частини моєї душі було розкидано на ганьбу і поталу на всіх зборищах. Усе, що було злого, недоброго, мстивого, усе топтало й поганило мене»¹³¹.

О. Довженка не заарештували, проте зняли з усіх посад, вивели з усіх комітетів і навіть «відкріпили» від так

¹³¹ Олександр Довженко. Україна в огні. – К., 1990. – С. 266.

званої Кремлівської лікарні. З цього приводу І. Большаков був вимушений звертатися до Секретаря ЦК ВКП(б) А. Щербакова. На документі стоїть рукописна резолюція, що 7 червня т. Щербаков ознайомився¹³².

№ 24

**ЛИСТ І.Г. БОЛЬШАКОВА СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП(б)
ЩЕРБАКОВУ А.С. ПРО ЗНЯТТЯ З
МЕДОБСУГОВУВАННЯ ДОВЖЕНКА О.П.**

5 червня 1944 р., м. Москва

**ПРЕДСЕДАТЕЛЬ КОМИТЕТА
ПО ДЕЛАМ КИНЕМАТОГРАФИИ
ПРИ СОВЕТЕ НАРОДНЫХ КОМИССАРОВ ССР
Москва, 9, Мал. Гнездниковский пер., д.7.**

СЕКРЕТАРЮ ЦК ВКП(б)

Тов. ЩЕРБАКОВУ А.С.

Санупр Кремля исключил с медобслуживания в
Кремлевской поликлинике тов. Довженко А.П. По-моему,

¹³² РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 291. – Арк. 101.

эта мера несвоевременно неправильная, т.к. Довженко – человек больной и нуждается в постоянной медицинской помощи и по формальным признакам он имеет право быть прикрепленным к Кремлевской поликлинике (другие наши крупные режиссеры прикреплены).

Я пытался несколько раз убедить тов. БУСАЛОВА, что он неправильно поступил в этом вопросе, но безрезультатно.

Поэтому я решил довести этот факт до Вашего сведения.

И. Большаков

РГАСПИ. – Ф. 17. – Оп. 125. – Спр. 291. – Арк.101.

«Директор Київської кіностудії сказав йому: «Ви, Олександр Петровичу, на Україні не існуєте, вас немає і не передбачається, щоб ви знову з'явилися. – звітував один із «секретних співробітників. – Далі «Запорожець» (О.П. Довженко. – прим. О.Б.) сказав, що як він не борюся із собою, він ніяк не може не написати Сталіну про те, що його сценарій «Україну в огні» читали всі українські керівники і хвалили його»¹³³.

Тим не менш, О. Довженко був вимушений у своїх

¹³³ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії . збірник матеріалів. – Луцьк : ВМА «Терењ», 2005. – С. 195–196.

нових сценаріях, аби їх дозволили зняти, «розкидати зірочки, серпи і молоточки». Так, зокрема, у фіналі фільму «Мічурін» Й. Сталін вітав І. Мічуріна телеграмою: «Синіцин: «Сталін вітає вас від усієї великої сталінської душі! Так і написав. (Читає телеграму) Від душі вітаю вас, Іване Володимировичу. У зв'язку із шестидесятиріччям нашої плідної роботи на користь нашої великої Батьківщини. Бажаю вам здоров'я й нових успіхів у справі перетворення плідництва. Міцно тисну руку. Сталін»¹³⁴.

На що, природно, Мічурін дякував вождю за увагу: «Шановний Йосипе Віссаріоновичу! Телеграма від Вашого імені стала для мене вищою нагородою за всі сімдесят років мого життя. Вона дорожча мені за будь які інші похвали. Я щасливий Вашою увагою!»¹³⁵.

№ 25

ПРОМОВА О. П. ДОВЖЕНКА ДО СІМДЕСЯТИРІЧЧЯ Й. В. СТАЛІНА

14 грудня 1949 року, м. Москва

¹³⁴ Держфільмофонд РФ. – Ф. Довженка О.П. – Мічурін. Монтажна запис. – С. 112.

¹³⁵ Там само. – С. 112–113.

В самый ответственный период жизни человечества, когда решаются на целые тысячелетия исторические судьбы народов, когда над самой жизнью многих народов, когда над самой жизнью многих народов занесен дамоклов меч преступными руками американских империалистов, над хаосом жестоких замыслов и темных злодеяний, над алчностью и ложью и пессимизмом атомных фашистов, над народами, гонимыми к новой всемирной войне, имеющей своей целью «научное» уничтожение четверти человечества, — над всем встревоженным миром возвышается и свети, как солнце, великое всечеловеческое имя — СТАЛИН.

Сила и гордость всех сынов и дочерей Великого Советского Союза — оплота мира.

Пробуждение к жизни малых и великих стран новой демократии. Надежда народов, пребывавших во мгле империалистического рабства. Великий Сталин — друг Ленина, друг народов.

В нем, как в океане, слились все жизни, все людские реки его народов и чужих племен, не схожих между собой по языку и лицам. Он знает скорбь земли, и все ее надежды и порывы.

С его именем воскресла надежда на освобождение и воля к борьбе за свободу даже там, где целые столетия уже, казалось, все было погребено навеки. Поэтому нет ни

материка, ни острова, нет ни народа, ни племени уже на земле, где бы имя Великого Сталина не произносилось с пламенной любовью. Оно обошло весь мир, как его защита.

Оно написано на бесчисленном множестве знамен:

Его пронесли на древках полмиллиарда китайских мозолистых рук.

Его поют сотни миллионов уст.

К нему обращены герои битв и труда. Ему посвящены вдохновения лучших поэтов современности и подвиги героев и ученых и их жизнь.

Оно живет в памятниках, названиях улиц, площадей. Лучших заводов, полей, академий, богатых урожаев, в клятвах юности на верность. Нет ничего лучшего ни в пахаре, ни в плотнике, ни в шахтере, ни в мореплавателе, ни в ученом, ни в художнике, — нет ничего нового и поистине ценного, что бы не было связано с главным и самым дорогим: своим смыслом с этим поистине животворящим именем: Сталин это наша эпоха. Он создал и воплотил в своем имени сталинскую силу вещей, нужную для современного человечества, как воздух, как дыхание и столь неопровержимую, как само бытие.

Сталин — необъятное и радостное имя. Мыслитель и вождь, генералиссимус, возглавивший победу в величайшей из войны, которое когда-либо знало человечество, ученый и

неутомимый безупречный бригадир и вдохновитель миллионов бригад на высокую патетику социалистического труда, он внес в жизнь народов нечто беспримерное по своему значению. В истории гигантской борьбы труда с капиталом заслуги его и их последствия будут изучаться еще не одно столетие, пока жизнь и дела его не предстанут перед миром во всем своем величии. Это так же, несомненно, как несомненна его ненависть к нему поработителей народов, как горяча сегодня и как трогательна любовь к нему простых людей всего мира.

Полны глубокого символического смысла подарки трудящихся народов ко дню семидесятилетия великого друга народов. В произведениях народного искусства, в простых вещах, в вышивках и адресах с миллионами подписей на многих языках от лиц, групп, обществ, от целых народов и призванных к разумной жизни республик, — во всем огромном потоке человеческих чувств есть вера в правильность и непреложность намеченного им пути и предвидения использования. Эта одухотворенные любовью и надежей знаки новых сил мира на земле. И все, что есть лучшего сегодня и честного в мире полно благодарности ему за кристаллический пример жизни, как служение народу, любви и верности народу и ненависти к его врагам.

Благодаря Вам, дорогой и великий учитель за то, что

Вы с нами живете, что утвердили Вы братство народов и возвеличили труд на земле.

Благодарим за созданную и возглавленную Вашим гением героическую эпоху грядущего коммунизма и за то, что с Вами мы входим в бессмертие, как Ваши современники, соратники, ученики, исполнители великих Ваших планов. Спасибо Вам, что не дали нам после победоносной отечественной войны «почитать на лаврах», что держали нас в трудах, умножили наше число и число наших друзей и братьев, что вооружили нас морально и оружно, чтоб могли мы с честью, как и подобает коммунистам, противостоять врагам человечества, растлителям земля и ее клеветникам, мечтающим об «уничтожении в научной войне» целой четверти якобы лишнего человечества.

Мы верим, что мир на земле возможен, что никакое перенаселение угрожает ей, что силы раскрепощенного человеческого ума и его возможности безграничны, как безграничны и плодоносящие силы земли и что одна лишь презренная тень империализма, укравшего науку и деньги у американского народа, стоит поперек дороги человечеству, как угроза.

Благодарим за то, что подняли Вы знамя мира и защиты народов на земле.

Благодарим за то, что подняли Вы знамя мира и защитим народов на земле.

Благодарим Вас за исторический ответ, который по Вашему мудрому плану дает сегодня коммунизм бессмысленному опустошению планеты капитализмом. Только первое поколение своих ученых и колхозников вывели Вы на широкие колхозные поля, и уже не узнать полей, не узнать урожаев. Тридцать миллиардов деревьев. Которые сажаются между Уралом и Днестром – это так же бессмертно и неизмеримо, как и Сталинградская победа. Это давняя мечта народов. Пройдет немного лет. Зашумят в небесах зеленые вершины Сталинских дубрав. Утихнут бури, исчезнут пустыни. Расцветут сады. Много красоты принес наш мудрый учитель и вождь в жизнь, полной всемирного смысла, и (это только еще заря, только утра разумного и поистине географического вторжения в природу, но и это уже так велико, что. – зачеркнуто. – прим. О.Б.) если есть сегодня мыслящие существа даже на других планетах, то и оттуда они скоро увидят в свои телескопы великий Сталинский знак на земле.

(Каким же сверкающим будет коммунистический наш день, в который указал народам путь Ваш гений. – зачеркнуто. – прим. О.Б.)

Пусть же продлится жизнь Великого учителя и пусть

живет и славится в потомках долгие тысячелетия в семье народов-братьев его благодарное имя.

А. Довженко

1949–14–ХП

г. Москва

Можайское шоссе, дом 36/50, кв. 92

Телеф. Г.1.18.39.

РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 374. – Арк.17–20.

Незважаючи на голодомор, масові репресії, невдалий початок війни тощо велика частина радянського народу щиросердно сумувала після смерті Й.В. Сталіна (Джугашвілі).

Не став винятком і О.П. Довженко: «Я хотя и боюсь его, но кто же, как не я, может по-настоящему представить, что за великий человек Сталин!»¹³⁶.

№ 26

ПРОМОВА О.П. ДОВЖЕНКА З ПРИВОДУ СМЕРТІ Й.В. СТАЛІНА «ПАМ'ЯТІ БЕЗСМЕРТНОГО СТАЛІНА»

¹³⁶ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії : збірник матеріалів. – Луцьк: ВМА «Тереб», 2005. – С. 196.

5–6 березня 1953 року, м. Москва

Наши сердца объята глубокой скорбью, и вместе с нами, советскими людьми, скорбит лучшая часть человечества. Скончался великий Сталин. Скорбит наша Родина, скорбит Китай, пылающая Корея, скорбит героический Вьетнам, Индонезия, скорбят народы новой демократии Европы – все в трауре в эти горестные дни, все, что живет пламенной надеждой на освобождение, что борется и верит в победу равенства и братства народов. И хотя нет другого имени в мире, которому с такой полнотой и глубиной примысливалось бы человеческим сознанием понятие бессмертия, мы современники его, соратники, ученики и воины нашего вождя перебиваем в великой скорби от горестного сознания. Что отныне мы не увидим уже его, не услышим живого голоса, его новых гениальных откровений, которыми он обогащал нас, поднимал, морально вооружал и направлял в самые великие ответственные годы, когда решались исторические судьбы народов на целые тысячелетия.

С его светлым именем неразрывно связано самое главное в дорогом. Что завещает история человечества наш XX век. Оно знаменует собою торжество победившего

социализма в нашей великой многонациональной стране. С его именем и под его и Ленина знаменем высвободилась от капитализма четверть человечества – Китай. С его именем воспрянула надежда на освобождение и воля к борьбе за свободу даже там, где долгие столетия, казалось, все было погребено навеки поработителями народов. Поэтому, нет ни материал, ни острова на всем земном шаре и нет ни одного народа, где бы имя величайшего революционера и друга народов не произносилось с пламенной любовью, где не было бы скорби о нем в эти горестные дни.

Имя Сталина обошло весь мир трудящихся, как защита мира, как знамя эпохи. В нем, как в океане, слились все жизни. Все людские реки народов и племен, не схожих между собою ни по языку, ни по лицам, только схожих по идее братства, по человечности. В нем жило всеобъемлющее знание скорби народов земли и чувство всех ее надежд.

К нему обращены сердца миллионов героев освободительных битв и героев труда. Его драгоценному имени адресованы вдохновения лучших художников и сюжетов современности, и замыслы ученых, которых он воспитывал, и планы учителей народов и миллионов дерзновенных городов, улиц. Площадей, академий, водохранилищ. Каналов, гидростанций, богатых урожаев и новых морей.

Нет ничего ценного и нового, что не было бы связано главным и самым дорогим своим смыслом с его поистине животворящим именем – Сталин – наша эпоха.

Великий революционер и творец нашего могущественного социалистического государства, он создал и воплотил в своем имени новую сталинскую силу вещей, необходимую для развития современного человечества, как нашего могущественного социалистического человечества, как хлеб и воздух, и столь же неопровержимую, как самое бытие.

Склоняя головы перед его остановившимся, так недавно еще пламенным богатырским сердцем и оглядывая с благодарностью его великий путь по нашей необъятной родине и устремляясь за его нетленными мыслями к другим народам и материкам, проникая вслед за ними в будущее человечества, мы его современники и последователи говорим сегодня:

Сталин, необъятное наше гордое и радостное творческое имя. Мыслитель и вождь. Генералиссимус, возглавивший победу над фашизмом величайшей из войн, которые когда-либо знало человечество, ученый и неутомимый вдохновитель миллионов на высокую патетику социалистического труда, он внес в жизнь народов новое содержание, беспрецедентное по своему значению.

В истории гигантской борьбы труда с капитализмом заслуги его и их последствия будут изучаться многими грядущими поколениями, пока жизнь и дела его не предстанут перед миром во всем величии.

Сталин – знамя нового человечества.

Когда темные силы американского империализма, перекрывая свои преступные планы удушения народов, начали заражать мир ядом пессимизма, предсказывая, что человечеству якобы суждено погибнуть от пустынь. Что планета станет царством засухи, что это ее роковое предопределение, и что в этом трагическом предопределении главным фактором является сам человек. – Сталин ответил могильщикам и растлителям планеты пятидесятью миллиардами деревьев, которые сажаются ныне меду Уралом и Днестром, в Румынии, Чехословакии, Венгрии, Китае, Сталин повелел нам создать новые реки в пустынях, новые моря.

Это не символы победы жизни над смертью не лозунги. Это сама победа. Это грядущий коммунизм дает капитализму свой исторический ответ на огромных просторах нашей прекрасной родины – Земли.

Он привел нас к первым пяти золотым воротам в коммунизм. Он открыл их и дал нам в руки ключи.

И мы его сподвижники, ученики и дети, вошли с его

именем в пять великих сталинских строек коммунизма. Объединенные любовью и верностью великой коммунистической партии Ленина-Сталина идем миллионной армией вооруженных всей мощью техники в науки, чтобы примерить, наконец, солнце с землей и водой. Чтобы там, где многие тысячи лет пребывают они во вражде, создавая гармонию. Чтобы утихли бури, исчезли пустыни на Земле, чтобы исчез с ее лица навеки хаос и анархия капиталистического растления. Чтобы возродилась земля от наших трудов. И чтобы труд освобожденного человека превратился из бремени в радостную потребность в творческое наслаждение. С вашим именем идем в коммунизм. Вечная Вам слава, великий наш вождь и учитель, открывший народам светлый путь к братству, к коммунизму, вечная слава.

РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 374. – Арк.21–23.

У РГАЛИ зберігаються дві папки «Сталін». Одна з них нині відкрита для дослідників, а друга буде доступною лише після закінчення призначеного Ю. Солнцевою терміном засекречення.

Крім того, повне розсекречення документів спецслужб допомогло б зрозуміти деякі мотиви вчинків О. Довженка,

як-от дружба із Й. Сталіним. Хоча ніхто не зможе заперечити найголовніший мотив цієї дружби, зафіксований в одному з документів СБУ: «ДОВЖЕНКО свою близькість до ХРУЩОВА й СТАЛІНА використовує на користь і в інтересах України. Це дає йому можливість вносити багато такого українського, чого не кожному дозволять...»¹³⁷.

¹³⁷ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 3. – Арк. 1–21.

ТВОРЧІСТЬ ДОВЖЕНКА

Із кожного Довженківського фільму вилучалися «непотрібні і шкідливі» кадри. Так, наприклад, із «Землі» вилучили кадри із тужінням нареченої Василя, яка, дізнавшись про його смерть, у розпачі почала рвати на собі одяг. У справі-

формулярі

«Запорожець»

на

О.П. Довженка

повинні

зберігатися

документи

щодо цих

вилучень, мотивація, список кадрів, як це відбулось із фільмом «Іван».

Два документи: «Рапорт оперуповноваженого 4-го відділення СІВ ОДПУ Шиварова начальнику СІВ ОДПУ Молчанову про враження від перегляду кінофільму О. Довженка «Іван»» і «Супровідний лист щодо перегляду кінофільму О. Довженка „Іван”» були вже оприлюднені в 1994 році.

Цікавим для дослідників творчості О.П. Довженка видається розсекречення документа «Перелік кадрів, видалених з кінофільму „Іван“ згідно із постановою спеціальної комісії ЦК КП(б)У»¹³⁸, яке лише згадувалося під час першої хвили розсекречення.

№ 27

ПЕРЕЛІК ВИДАЛЕНИХ КАДРІВ З КІНОФІЛЬМУ “ІВАН” ЗГІДНО ІЗ ПОСТАНОВОЮ СПЕЦІАЛЬНОЇ КОМІСІЇ ЦК КП(Б)У

*Листопад 1932 р. **

¹³⁸ Перелік видалених кадрів з кінофільму “Іван” згідно із постановою спеціальної комісії ЦК КП(б)У // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 79.

* У документі дати немає.

ПЕРЕЧЕНЬ

УДАЛЕННЫХ КАДРОВ ИЗ КАРТИНЫ «ИВАН», СОГЛАСНО ПОСТАНОВЛЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНОЙ КОМИССИИ ЦК КПБУ

1. Изъять кадр – рука из черной кассы тянет прогульщика.
2. Исключить реплику прогульщика «довольно народ мучить, пятилетка в один год».
3. Исключить реплику репродуктора о хлебе и сале.
4. Изъять кадр с цветком после черной кассы.
5. Изъять в речи прораба Бигуна в столовой слова: «Масло 15, сало – 16».
6. Исключить реплику Ивана «правильно» на речь прораба о «ужас, ужас».
7. Изъять немую сцену реагирования нескольких рабочих, которые слушали разговор прораба.
8. Изъять сцену обращения к Ивану положительного прораба.
9. Изъять кадр приема Ивана в партию.
10. Изъять кадр выступления прогульщика на собрании до жеста, где он одевает фуражку.
11. Сократить такие кадры:

- а) беготню матери убитого ударника по ж.д. пути;
- б) прохождение ее через большое количество дверей, оставив только двое дверей;
- в) кадры – смычка прогульщика с прорабом;
- г) кадр – где мать проходит через весь зал к трибуне;
- д) кадр – беготни прогульщика вокруг черной кассы и от радио–репродукторов.

В е р н о: *Підпис нерозбірливий*

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 79.

Завірена копія. Машинопис.

ХАРАКТЕРИСТИКИ Й ДЕТАЛІ БІОГРАФІЇ БЛИЗЬКИХ ДОВЖЕНКА

- «Оперативне повідомлення Сосницького райвідділу НКВС УРСР про батька О. Довженка – Петра Довженка»¹³⁹

Потрібно звернути увагу на дату документа – 12 лютого 1941 р. У 1941 році посилено збираються компрометуючі матеріали на Ю. Солнцеву, «петлюрівське минуле» самого О.П. Довженка та його батька – Петра Довженка.

¹³⁹ Оперативне повідомлення Сосницького райвідділу НКВС УРСР про батька О. Довженка – Петра Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 2. – Арк. 37-39.

Про рівень поваги до батька може свідчити той факт, що О. Довженко під час виступу на активі працівників Комітету кінематографії щодо доповіді І.Г. Большакова (21-23 квітня 1940 р.) цитував спочатку свого батька, а вже потім Сталіна: «Мій сімдесятип'ятилітній батько приїхав до мене того тижня й каже: не впізнаю села, стало зовсім інше, абсолютно нічого такого, як було, немає. Людина не читав, тому що він неписьменний, але він уміє бачити, він це відчув, як підсумок свого тривалого життя. Ось віяння нового, краса нового, естетика нового, динаміка нового. Нових відносин, змінюваності – зовсім надзвичайно. Ось тов. Сталін казав: дивисься на людину, через півроку є інший. Величезні процеси відбуваються»¹⁴⁰.

Незважаючи на не дуже приязні взаємини Солнцевові із батьками Довженка у тридцятих роках, у сімдесятих вона досить тепло написала про них у своїх спогадах: «Батьки Олександра Петровича були дуже талановиті люди. Батько Довженка, будучи середняком, зробив усе, щоб дати освіту своїм дітям, а в себе він мав якісь саморобні господарські машини. Він по-своєму був винахідником і теж хотів, як Довженко, поліпшити свою дійсність. І навіть із-за цих

¹⁴⁰ Довженко О.П. Виступ на активі працівників Комітету кінематографії щодо доповіді І.Г. Большакова. 21–23 квітня 1940 р // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 385. – Арк. 13.

машин він ледве не потрапив до кулаків. Олександрові Петровичу довелося багато турбуватися, щоб відвернути це лихо»¹⁴¹.

Зрозуміти, як же довелось О.П. Довженку «хвилюватися, аби відвернути «розкулачування» батька, допоможе «Докладная записка за июнь 1946. года», у якій спецслужби вже після смерті Петра Семеновича Довженка, продовжували зберігати інформацію на нього: «Батько Довженка – Петро Семенович Довженко, як до Жовтневої революції, так і після її за соціальним станом кулак, у своєму господарстві застосовував найману робочу працю. В 1930 році господарство Довженка підлягало розкуркулюванню й усе майно описувалося місцевою владою, але була отримана телеграма з Вуцика м. Харкова: «Батька Олександра Довженка не турбувати й не розкуркулювати»¹⁴².

О. Довженко з великою повагою ставився до заможних селян, яких радянська влада називала «куркулями» або «кулаками». Оскільки про це не можна було говорити, студентам КДКУ дипломатично розповідав про відходження від «штампів» і «плакатів»: «Запитання

¹⁴¹ Солнцева Ю.И. Воспоминания // РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 3. – Спр. 338. – Арк. 45.

¹⁴² Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії : Збірник матеріалів. – Луцьк : ВМА «Терен», 2005. – С. 161–162.

Якубова нагадало мені деякі наші плакати. Куркуль на них завжди товстий, з хижацьким поглядом»¹⁴³.

У тридцяті роки, як повідомляв один із «секретних агентів» НКВС, О.Довженко, працював над п'єсою про роки колективізації, головними героями якої були «кулаки»: «Довженко читав мені уривки з п'єси «Запорожці», над якою він зараз працює паралельно з «Тарасом Бульбою». П'єса ця про роки колективізації, розкуркулювання, висилання кулаків на Соловки, що «жоден реперт[уарний]ком[ітет] не дозволить», але яку Довженко «пошле прямо Сталіну». Ідейно-художній задум п'єси Довженко сам визначав так: «Кулак – перегорнута вже сторінка нашої історії. Але він не просто абстрактний «ворог», а теж наш народ». І в кулаку було могутнє й гарне – його перемогло могутнє й гарне бідняка: перемогла й знищила не «програма», а народна воля, могутність народу»¹⁴⁴.

Завдяки розсекреченим нещодавно спогадам Михайла Сидоркіна, який восени 1934 року знімався в «Аерограді», можна з'ясувати, що п'єсу «Потомки запорожців» Довженко розпочав писати не в 1935 році, як вважалося

¹⁴³ Григор'єв Г.П. Що було, те бачив : спогади. – К. : Радянський письменник, 1966. – С. 226.

¹⁴⁴ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії : збірник матеріалів. – Луцьк : ВМА «Терен», 2005. – С. 183.

раніше, а раніше, паралельно з роботою над сценарієм «Аерограда»: «Олександр Петрович – геніальна людина. Сьогодні він розповідав про свою п'єсу. Грілись біля грубки: я, Тіссе й він. Спочатку я сперечався з ним про роботу актора в кіно, потім Тіссе розповів про роботу з Ейзенштейном. Олександр Петрович почав не відразу, спочатку говорив про те, як він писав сценарії: «Землю» за п'ять днів і тільки на «Аероград» мав два місяці.

«Два тижні сидів я в номері й не міг почати, хотілося писати п'єсу. Написав один акт, потім піймав себе на тому, що потрібно писати «Аероград». Потім написав перший рядок «Нехай живе місто Аероград» і пішло. Якщо я напишу перший рядок, далі йде. Пишу я прямо начисто, потім скорочую, передруковую й – готово! Але п'єсу «Аероградом» я обкрав. П'єса починалася так: на сцені 86 чоловік стоять і чекають – хвилину, друга, третя, ще трохи, потім вбігає людина й починає перекличку:

– Іван такий-то – убивця сількора.

– Тут!

– Василь – кулак і мироїд.

– Тут!

– Такий-то Іванов тощо.

Іванов такий-то. Так, усі тут з тобою! – кричать люди.

Учора на станції прочитав я «Правду» на паркані й паркан поплив у мене перед очами. Тоді купив я її за п'ять радянських копійок.

Далі він розповідає про постанову щодо ліквідації куркульства. Входять партійці:

– А, куркульчики, – говорить один весело.

– Ти не смійся, справа серйозна. – зауважує кулак.

– Правильно, – говорить другий партієць.

Потім кулак вихоплює з юрби меч і починається бій на ножах.

Мова не побутова, а філософська, тільки іноді небагато фольклору.

Одному старому хлопчисько-шеф сказав, що в нього дрібнобуржуазна психіка. Він страшенно образився, що в нього є Ачихика й що він дрібний буржуй. Видери його, говорить він синові, будь ласка, видери при мені. Коли я тебе бив у дитинстві, мені так приємно було, говорить він, смішно, прямо як на сцені, зауважує на сцені, зауважує вчитель, присутній тут.

На сцені, повторює старий і раптом виходить на публіку й починає говорити, що він все життя ненавидів дрібну буржуазію й хотів, щоб у нього все було велике: чоботи великі, воли теж великі, вареники дуже великі, а

траплялося так, що все було маленьке й так він розповідає все життя поступово молодіючи й перетворюється.

І ось він уже зовсім молодий, він уже не тільки говорить, він співає «Степ широкий, край веселий». І раптом злякався, розгубився, упав і вмер.

«Який великий актор загинув», – говорить син. Смішок. Великий актор, великий поет, мій непоказний, маленький батько.

Олександр Петрович чудово говорить, співає, мріє й жаліється, що не було часу скінчити п'єсу.

– Що ви з нею зробите? – запитую я.

– Віддам куди-небудь, нехай поставлять, – говорить він.

– Ви її думаєте закінчувати?

– Обов'язково, – відповідає він.

Він і Тіссе йдуть спати. Грубка моя потухла, потрібно покласти дрова.

Йй Богу, здорово, що я поїхав зніматися, тому що велика насолода знати, слухати, бачити й відчувати Довженка»¹⁴⁵.

¹⁴⁵ Сидоркин М.Н. Дневник, записанный во время съемок кинофильма «Аэроград» режиссера А.П. Довженко // РГАЛИ. – Ф. 2988. – Арк. 107–109.

Дивно, що в справі-формулярі «Запорожець», «крім матеріалів про Довженка... є наступні дані про його батька й дружину...»¹⁴⁶, проте невідомо, чи збирався «компрогат на матір митця. Солнцева описала її так: «Мати Одарка була також талановитою жінкою, вона співала пісень, навіть складала свої, лікувала селян замовляннями, особливо головний біль і зуби, і навіть доктори Сосниці посиляли до неї хворих. Це була вродлива, висока жінка, що дуже любила своїх дітей, що вмiла несподiвано смiятись i також плакати з будь-яких приводiв. Олександр Петрович любив матiр, але менi здається, що найбільше вiн любив свого батька. Батько був, як Олександр Петровичу називав його, аристократичним духу, мудрою, розумною й доброю людиною. Вiн давав поради Олександровi Петровичевi навiть у тих галузях, з якими вiн не був знайомий. Я ж вважала завжди: вiн мiг би бути присутнiм у палатi лордiв i це нiколи б не здивувало, що вiн був аристократичен, так вiн уписувався в будь-яку обстановку, у якiй перебував. Його судження були цiкавими й талановитими. Я розумiла, що

¹⁴⁶ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії : збірник матеріалів. – Луцьк: ВМА «Терен», 2005. – С. 161–162.

Довженко був продовжувачем таланту його матері й батька»¹⁴⁷.

№ 28

**ОПЕРАТИВНЕ ПОВІДОМЛЕННЯ СОСНИЦЬКОГО
РАЙВІДДІЛУ НКВС УРСР ПРО БАТЬКА О.
ДОВЖЕНКА – ПЕТРА ДОВЖЕНКА**

12 лютого 1941 р.

СТРОГО СЕКРЕТНО

12.П.41 г.

[...]

В селе Вьюнице Сосницького р-на до 1940 года проживал Довженко Петр, лет 70-ти, сын которого Сашко работает кинорежиссером в Харькове или в Киеве.

ДОВЖЕНКО Петр до Октябрьской революции и после по социальному положению – кулак. В частной собственности он имел: земли 12 га, хорошую усадьбу с садом, хату, клуню, сарай, пару лошадей, коров 2 штуки; имел весь с-х инвентарь: молотилку конную с приводом, жатку-самоскидку, косарку, соломорезку.

¹⁴⁷ Солнцева Ю.И. Воспоминания // РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 3. – Спр. 338. – Арк. 46.

В 1931 году ДОВЖЕНКО Петр вступил в колхоз им. СТАЛИНА, куда сдал весь свой с-х инвентарь. Являясь членом колхоза, ДОВЖЕНКО в колхозе работал мало.

До 1917-18 г. ДОВЖЕНКО на хуторе Прогоны Купчицкого сельсовета занимался выгонкой дегтя и смолы, а также имел собственную лодку большого размера, вместимостью до 120 пудов, а может быть и больше, которой перевозил грузы по Десне.

В период гражданской войны ДОВЖЕНКО Петр проживал в с. Вьюнице и занимался своим хозяйством, у белых он лично не служил. [...] Известно, что сын Петра ДОВЖЕНКА Александр Петрович служил в петлюровской армии, принимал активное участие в борьбе с Советской властью. Об этом [...] говорил примерно в 1939 году [...] : «ДОВЖЕНКО Сашко был активным петлюровцем, ходил по Соснице, увешанный бомбами и перевязанный пулеметными лентами, а теперь орденосец, а его отец освобождается от всех налогов, хотя и имеет, чем платить». Служил ли действительно ДОВЖЕНКО у Петлюры не известно [...]

Как до Октябрьской революции, так и после ДОВЖЕНКО Петр имел наемную сезонную рабочую силу по уборке урожая до 5-10 человек.

В период 1923-24 гг., когда в селе Вьюнище и г. Сосница была организована украинская церковь, ДОВЖЕНКО Петр был участником этой парафии. Принимал ли он активное участие в организации [не известно].

[...]

ВЕРНО: Підпис нерозбірливий

*ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 2. – Арк.
37–39.*

Завірена копія. Машинопис.

- **«Лист 2-го відділу УДБ НКВС УРСР заступнику начальника ОВ ГУДБ СРСР Петрову про Юлію Солнцеву-дружину О. Довженка»¹⁴⁸**

У цьому документі показовою видається дата – 19 лютого 1941 р., тобто за тиждень після «Оперативного повідомлення Сосницького райвідділу НКВС УРСР про

¹⁴⁸ Лист 2-го відділу УДБ НКВС УРСР заступнику начальника ОВ ГУДБ СРСР Петрову про дружину О. Довженка – Ю. Солнцеву // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 2. – Арк. 24–25.

батька О. Довженка – Петра Довженка»¹⁴⁹, датованого 12 лютого 1941 р. Збір цих компрометуючих даних українськими оперативниками було проведено відповідно до наказу № 8354 від 10 лютого 1941 р., від московського керівництва, куда й було відіслано матеріали перевірки.

Таким чином, маємо непрямий доказ посилення роботи спецслужб стосовно ініціатора «українізації» Київської кіностудії, її художнього керівника О.П. Довженка та близьких йому людей (батька, дружини та інших) у зв'язку із можливою новою хвилею репресій 1941 року. Показовим видається той факт, що квартиру режисера-орденоносця й особистого друга Сталіна прослуховували: «Мати часто телефонує до Києва і, як видно з розмов (виділено мною – прим. О.Б.), дуже цікавиться всіма подробицями життя СОЛНЦЕВОЇ».

Можливо причиною підвищеної цікавості спецслужб до Солнцевої була її гіпертрофована зацікавленість військовими та їхніми таємницями, що й було зафіксовано в одному з донесень: «З наявних матеріалів за 1939–1940 р.р. видно, що Солнцева виявляє цікавість до військовослужбовців, до всяких таємниць і відомостей, що

¹⁴⁹ Оперативне повідомлення Сосницького райвідділу НКВС УРСР про батька О. Довженка – Петра Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 2. – Арк. 37–39.

не підлягають розоголошенню. Серед військовослужбовців має багато знайомих і прагне ці знайомства розширити»¹⁵⁰.

У спогадах Солнцевої можна знайти підтвердження, що це було саме так. Так, зокрема, під час подорожі до Західної України в 1939 році, Солнцева, за її словами, випадково в Чернівцях познайомилась із керівником прикордонних військ СРСР Григорієм Григоровичем Соколовим, який «зробив усе, що потрібно було мені для зйомки. Я повинна була пройти на румунський кордон і зняти фанерний завод... Кордон не був ще встановлений і тому тут усе ще йшли перестрілки... Згодом він жив у Львові, часто бував у нас, дуже багато розповідав про свої побачення зі Сталіним і Берією й багато ще про що»¹⁵¹.

№ 29

ЛИСТ 2-ГО ВІДДІЛУ УДБ НКВС УРСР ЗАСТУПНИКУ НАЧАЛЬНИКА ОВ ГУДБ СРСР ПЕТРОВУ ПРО ДРУЖИНУ О. ДОВЖЕНКА – Ю. СОЛНЦЕВУ

19 лютого 1941 р.

¹⁵⁰ Олександр Довженко вчора і сьогодні. Затемнені місця в біографії : збірник матеріалів. – Луцьк : ВМА «Терев», 2005. – С. 158.

¹⁵¹ Солнцева Ю.И. Воспоминания // РГАЛИ. – Ф. 2081. – Оп. 3. – Спр 338. – Арк. 53–54.

на № 8354 от 10.II-41 г.

СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО

ЗАМ. НАЧ. ОО ГУГБ НКВД СССР

Капитану гос. безопасности

тов. ПЕТРОВУ

В дополнение к нашему № 60299 сообщаем, что СОЛНЦЕВА Юлия Ипполитовна, 1901 года рождения, уроженка г. Москвы, дочь потомственного почетного гражданина Георгия Ипполитовича СОЛНЦЕВА. В своих анкетных данных указывает, что никаких данных о прошлой деятельности отца дать не может, так как с 4-х лет жила при матери, которая с отцом развелась.

Мать СОЛНЦЕВОЙ – КИРОВА Надежда Павловна, 1874 года рождения, в прошлом также потомственная почетная гражданка, проживает в настоящее время в Москве по улице Герцена, № 47, кв. 24.

С матерью СОЛНЦЕВА поддерживает близкую связь. Бывая в Москве, СОЛНЦЕВА большей частью останавливается у матери, а иногда в гостинице.

Мать часто звонит по телефону в Киев и как видно из разговоров, очень интересуется всеми подробностями жизни СОЛНЦЕВОЙ.

Сама СОЛНЦЕВА до замужества жила постоянно в Москве, училась вначале в 3-й Московской женской гимназии (с 1912 по 1919 гг.), а затем (с 1920 по 1923 гг.) Московском институте музыкальной драмы. С 1923 г. по настоящее время работает в области кинематографии, вначале актрисой, а впоследствии режиссером.

СОЛНЦЕВА владеет хорошо французским языком, по-немецки и английски читает.

В 1930 году совместно со своим мужем кинорежиссером ДОВЖЕНКО А.П. находилась в творческой командировке за границей, посетив Англию, Францию, Германию и Чехословакию.

СОЛНЦЕВА характеризуется как волевая, умная и мстительная женщина.

По натуре интриганка, пользуется большим успехом среди мужчин.

В творческом отношении! СОЛНЦЕВА посредственна, но делает карьеру как кинорежиссер, благодаря поддержке мужа ДОВЖЕНКО, который всецело находится под ее влиянием.

ДОВЖЕНКО Александр Петрович [...] в прошлом петлюровец, благодаря связям, избегнув наказания, сумел устроиться в 1921-1922 гг. на ответственную работу в полпредстве УССР, сначала в Польше, а затем в Германии.

Оставив в дальнейшем работу в полпредстве, поступил на учебу в немецкую художественную школу, по окончании которой вернулся на Украину. Впоследствии 2 раза был в заграничных командировках, где тесно связывался с заграничными кинофирмами. Как видно из имеющихся документов, у ДОВЖЕНКО были переговоры с иностранными предпринимателями о работе у них.

В настоящее время СОЛНЦЕВА совместно с ДОВЖЕНКО находятся на отдыхе в г. Кисловодске.

Более подробные данные о связях СОЛНЦЕВОЙ по Москве, очевидно, имеются во 2 отделе ГУТБ НКВД СССР.

[...]

НАЧАЛЬНИК 2 ОТДЕЛА УТБ НКВД УССР

КАПИТАН ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ
(ДРОЗДЕЦКИЙ)

НАЧ[АЛЬНИК] 6 ОТДЕЛЕНИЯ 2 ОТДЕЛА

ЛЕЙТЕНАНТ ГОСБЕЗОПАСНОСТИ
(ГЕРСОНСКИЙ)

«19» февраля 1941 года

№ 162929

(исп. Герсонский)

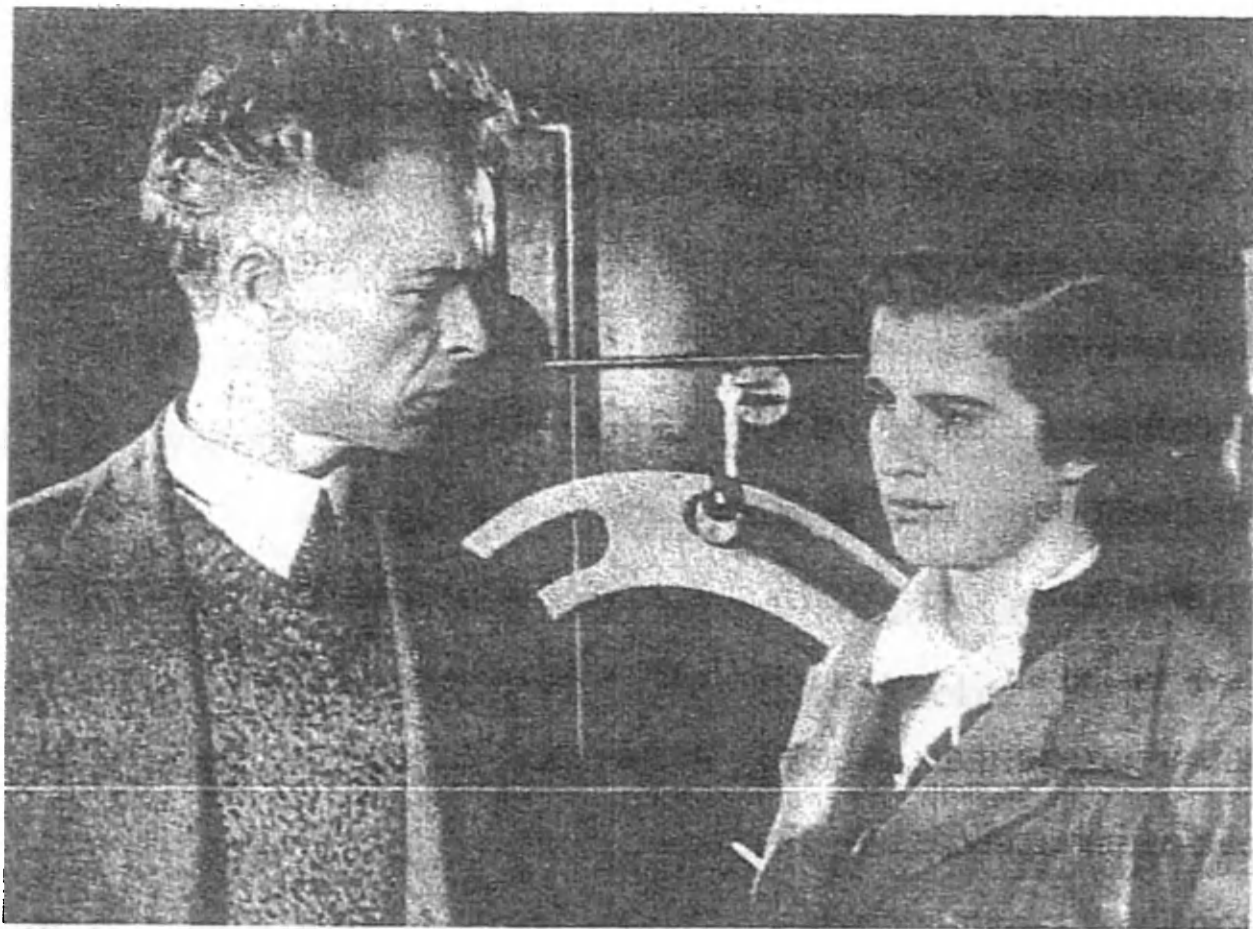
ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 2. – Арк. 24–25.

Копія. Машинопис.

СЛУЖБОВІ ДОКУМЕНТИ

- «Висновок про відмову О. Довженку та Ю. Солнцевій у дозволі на виїзд за кордон»¹⁵².

Напередодні виїзду за кордон з метою вивчення звукового кінематографа, або як тоді називали «тонфільма» – 12 квітня 1930 р. – О. Довженка, Ю. Солнцевої, Д. Демуцького та С. Ореловича,

¹⁵² Висновок про відмову О. Довженку та Ю. Солнцевій у дозволі на виїзд за кордон // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 17.

спецслужби зробили перевірку даних на цих кінематографістів. О. Довженку та Ю. Солнцевій відмовлено у виїзді: «Є побоювання, що назад ДОВЖЕНКО може не повернутися, а тому вважаємо потрібним ДОВЖЕНКУ у виїзді за кордон відмовити. Поїздка СОЛНЦЕВОЇ абсолютно ніякими міркуваннями не викликана. Їй також у виїзді варто відмовити»¹⁵³.

Але оскільки О. Довженко та Ю. Солнцева все ж таки їздили, то дозволити цю подорож могло лише високе партійне або галузеве керівництво. Отже, існує досі нерозсекречений документ, у якому наводились протилежні, вагоміші аргументи або ж стояли підписи вищого керівництва, які дозволили Ю. Солнцевій «у 1930 році спільно зі своїм чоловіком кінорежисером ДОВЖЕНКОМ. О.П. перебувала у творчому відрядженні за кордоном, відвідавши Англію, Францію, Німеччину й Чехословаччину»¹⁵⁴.

Під час цієї подорожі західні спецслужби збирали інформацію на українських митців. У трофейному фонді французької розвідки «Сюрте» Російського державного

¹⁵³ Висновок про відмову О. Довженку та Ю. Солнцевій у дозволі на виїзд за кордон // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 17.

¹⁵⁴ Лист 2-го відділу УДБ НКВС УРСР заступнику начальника ОВ ГУДБ СРСР Петрову про дружину О. Довженка – Ю. Солнцеву // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 2. – Арк. 25.

військового архіву віднайдено справу на мікроплівці «Відомості щодо перевірки політичної «благонадійності» членів одеської кінематографічної студії, які тимчасово перебувають у Парижі – росіян Довженка Олександра і Юлії Солнцевої»¹⁵⁵ від 25 серпня 1930 року, у яких зафіксовано деталі закордонного відрядження у 1930 році О. Довженка, Ю. Солнцевої, Д. Демуцького та С. Ореловича.

№ 30

ВИСНОВОК ПРО ВІДМОВУ О. ДОВЖЕНКУ ТА Ю. СОЛНЦЕВІЙ У ДОЗВОЛІ НА ВИЇЗД ЗА КОРДОН

12 квітня 1930 р.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Режиссер ДОВЖЕНКО в ВУФКУ работает с 1926 года. За этот период времени им сданы следующие картины: «Сумка диктатора», «Звенигора», «Арсенал» и «Земля». Последний фильм вызвал целый поток разноречивых мнений о ценности картины. Ряд ответственных партийных работников г. Москвы о картине отзывались как о к[онтр]–

¹⁵⁵ Відомості щодо перевірки політичної «благонадійності» членів одеської кінематографічної студії, які тимчасово перебувають у Парижі – росіян Довженка Олександра і Юлії Солнцевої від 25 серпня 1930 року // РГВА. – Ф. 1. – Оп. 27. – Спр. 9372. – Арк. 1–6.

р[еволюционном], националистическом фильме (фельетон Демьяна БЕДНОГО в Известиях от 4/IV– 30 г.).

Поскольку дискуссия о картине приняла резко политический характер, а это не могло не повлиять на самого ДОВЖЕНКО, считаем, что указанный момент, а равно и влияние его жены СОЛНЦЕВОЙ, которое, по нашим данным, чрезвычайно велико, дает основание полагать, что ДОВЖЕНКО с распростертыми объятиями будет принят за кордоном, где попытаются его соответствующим образом использовать. Есть опасения, что обратно ДОВЖЕНКО может не вернуться, а потому считаем нужным ДОВЖЕНКО в выезде за границу отказать.

Поездка СОЛНЦЕВОЙ абсолютно никакими соображениями не вызывается. Ей также в выезде следует отказать.

СТ. УПОЛНОМОЧЕННЫЙ ПК

Калнин

П/УПОЛНОМОЧЕННОГО

Гринер

12/IV– 30 г.

Согласен: Нач. ИНФО П/К.

По заключ[ению] нач. КО ГПУ визу дать.

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 17.

Оригінал. Машинопис.

НАКЛЕПИ Й РАПОРТИ «СЕКРЕТНИХ СПВРОБІТНИКІВ»

- **«Витяг з оперативного повідомлення Економічного відділу ДПУ УСРР про режисера О. Довженка»¹⁵⁶**

Цей наклеп написав колишній робітник, який після Жовтневої революції здобув освіту і почав працювати в кінематографі. Зважаючи на засміченність доносу тогочасними штампами, ця людина пишалася своїм пролетарським походженням і розмовляла політичними лозунгами.

В «Україні в огні» О. Довженко описав такий тип людей: «Позивкали до класової боротьби як п'яниці до самогону. Ой, приведе вона до погибелі... Все залізною метлою, да розжареним залізом, так викорчовуємо все одне одного на сміх і глум ворогам. Аби тільки лінія була чиста, хоч і земля порожня»¹⁵⁷. Сталін підкреслив ці слова.

¹⁵⁶ «Витяг з оперативного повідомлення Економічного відділу ДПУ УСРР про режисера О. Довженка» // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 12.

¹⁵⁷ Довженко О. П. «Україна у вогні» Літературний сценарій, переглянутий членами уряду, 1943 // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр.

№ 31

**ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ
ЕКОНОМІЧНОГО ВІДДІЛУ ДПУ УСРР ПРО
РЕЖИСЕРА О. ДОВЖЕНКА**

10 жовтня 1929 р.

III гр. ЭКО

10/X – 1929 г.

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ КОНТРРЕВОЛЮЦИЯ В В.У.Ф.К.У.

[...]

Много пришлось пережить рабочим при гнете капитала, пока они добились полной свободы и Советской Власти.

Много врагов было у них: деникинцы, поляки, Гетман, петлюровцы и другие, которые с помощью капитала хотели задушить Соввласть, **НО ИМ ЭТО НЕ УДАЛОСЬ...**

Среди этих банд, в Петлюровской банде служил как-то командиром гр[аждани]н ... **ДОВЖЕНКО.**

Настали красные дни. Банды все разбиты. Рабочие воспрянули духом... Бросили оружие и взялись за станки, не забывая временами вспоминать военное, но...

Петлюровцам, которые остались без «дела», тоже захотелось «устроиться на работу и они... “устроились”».

В В.У.Ф.К.У., на Киевской кинофабрике служит режиссером гр[аждани]н ДОВЖЕНКО, он пользуется там большим «денежным» доверием. Много картин снималось гр[аждани]ном ДОВЖЕНКО. Много денег было на них истрачено, десятки тысяч рублей, рабочих денег ухлопали они на них, а картины никуда. Почти все они не имеют успеха и валяются среди бракованных картин. Правда обидно, что какой-то петлюровец обдирает Советское правительство. Под этим кроется то, что режиссер ДОВЖЕНКО настроенный против Советской власти вредит ей. Он мешает провести нам пятилетку и мешает поднять тяжелую индустриализацию* . [...]

Может быть, кроме экономической контрреволюции, здесь кроется и политическая контрреволюция, – это нужно проверить, и как можно скорее. Ведь десять тысяч рублей рабочих денег идут в брак с каждым годом.

[...]

Верно: **

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С– 836. – Т. 1. – Арк. 12.

* Так у документі.

** Підпис відсутній.

- **«Витяг з оперативного повідомлення Інформаційного відділу ДПУ УСРР про режисера О. Довженка»¹⁵⁸, 26 жовтня 1929 р.**

Аналіз цього документа показує, що анонімом був нерадивий член адміністративного або художнього департаменту знімальної групи «Земля», незадоволений вимогливістю і прициповістю режисера-постановника О.П. Довженка.

Олександр Довженко знав, що все життя на нього писали анонімки і доноси. Можливо тому в «України в огні» митець схарактеризував цей тип радянських людей nfr: «Ці люди абсолютно позбавлені вміння прощати розбіжності одне одного навіть в ім'я інтересів загальних, високих. У них немає державного інстинкту... Ти знаєш, вони не вивчають історію. Дивно. Вони двадцять п'ять років живуть негативними гаслами заперечення Бога, власності, родини, дружби! У них від слова нації залишився тільки прикметник. У них немає вічних істин. Тому серед них так

¹⁵⁸ Витяг з оперативного повідомлення Інформаційного відділу ДПУ УСРР про режисера О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 13.

багато зрадників... Ось ключ до скриньки, де захована їхня загибель. Нам нема чого знищувати їх усіх. Ти знаєш, якщо ми з тобою будемо розумні, вони самі знищать одне одного»¹⁵⁹.

Люди, які готували компромат на О. Довженка, підкреслили ці словами синім олівцем, Сталін підкреслив червоним, аби не забути звинуватити митця в антисоветщині.

№ 32

**ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ
ІНФОРМАЦІЙНОГО ВІДДІЛУ ДПУ УСРР ПРО
РЕЖИСЕРА О. ДОВЖЕНКА**

26 жовтня 1929 р.

ПК/ІНФО.

26/Х – [19]29 року.

Поведение режиссера ДОВЖЕНКО совсем недостойно поведению режиссера советской фабрики.

¹⁵⁹ Довженко О.П. «Україна у вогні» Літературний сценарій, переглянутий членами уряду, 1943 // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 20.

Его избалованность влечет за собой лишние расходы и вредно влияет на работоспособности других режиссеров. Особенно капризничает ДОВЖЕНКО при составлении сметы. Где он никогда не хочет уступить дирекции в ассигновке той или иной суммы на какую-нибудь особенную съемку.

Капризничает ДОВЖЕНКО и при приемке декорации от художника. ДОВЖЕНКО поставил себя так, что противоречить ему нельзя. Лишь на днях дважды он забраковал декорацию Сельрады, а раз переделал, что естественно снова рабсила, стройматериал и пр. Декорация не была принята, не потому, что она не соответствовала уже произведенным ранее съемкам, а потому, что он — ДОВЖЕНКО — считает, что эта декорация не соответствует реальности. ДОВЖЕНКО безусловно был не прав. Декорация могла остаться такой, какой ее представили после первой переделки. Это можно было доказать путем экспертизы, если бы дирекция не хотела зря затрачиваться и не боялась обидеть ДОВЖЕНКО. Не менее возмутительно то, что дирекция санкционировала приглашение актера МИХАЙЛОВА из Москвы на роль попа опять же, для ДОВЖЕНКО. Никто не посмеет сказать, что в Киеве нельзя найти подходящего актера (или даже просто типа не актера) на данную роль. Но так хотел ДОВЖЕНКО.

Для съемки «улицы» необходимо было по наряду режиссера обставить две витрины: одна витрина радио и спорт, другая – галантерейная.

Для того, чтобы обставить витрину галантереей необходимо было набить туда галантереи рублей на 600–700. Частники не хотели слушать о прокате, а один знакомый частник согласился за 300 руб. за два дня проката.
[...]

На фабрике имеется несколько сценариев МАЯКОВСКОГО (поэта), за которые уплачено большие деньги, а реализовывать их дирекция не собирается, даже среди работников художественного отдела ходят разговоры, что ВУФКУ покупала эти сценарии, зная заранее, что ставить их не будет, но покупала потому, что боялась пера МАЯКОВСКОГО.

[...]

Верно: *

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 13.

Незавірена копія. Машинопис.

* Підпис відсутній.

- **«Витяг з оперативного повідомлення про О. Довженка»¹⁶⁰, 10 січня 1932 р.**

Цей наклеп написав один із членів знімальної групи «Іван», який за службовими обов'язками постійно бував в готельному номері «Палац», де того часу мешкав О.П. Довженко та в кімнаті знімальної групи «Іван» на Київській кінофабриці.

Прокоментувати цей донос можна знову ж таки виділеними Сталіним в «Україні в огні» словами старого колгоспника Левка Царя: «Все-таки вчили, щоб тихі були так смиренні... Все добивались боягузтва. Не бийся, не заперечуй! Одне була зброя – писання доносів одне на одного...»¹⁶¹.

№ 33

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО О. ДОВЖЕНКА

10 січня 1932 р.

¹⁶⁰ Витяг з оперативного повідомлення про О. Довженка // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 1. – Арк. 49.

¹⁶¹ Довженко О.П. «Україна у вогні» Літературний сценарій, переглянутий членами уряду, 1943 // РГАЛІ. – Ф. 2081. – Оп. 1. – Спр. 140. – Арк. 37.

10/Л– 32 г.

[...]

ДОВЖЕНКО только что вернулся с Кавказа. Не отснявши ни одного кадра, ДОВЖЕНКО зато привез много возмутительных анекдотов – контрреволюционной болтовни по адресу т. СТАЛИНА и других вождей партии. Так, например, ДОВЖЕНКО в узком кругу рассказал, что он слышал от ответственных партийцев в Тифлисе такие слухи:

а) «СТАЛИН – недераст»;

б) «мать СТАЛИНА – проститутка»;

в) «Когда СТАЛИН приезжал в Тифлис, он назвал свою мать потаскухой и прогнал от себя» и т.д.»

Со времени возвращения ДОВЖЕНКО в его квартире (в «Паласте») и его комнаты на фабрике снова стали центром скопления неработающей богемы, здесь распространяются подобные вышеприведенным «анекдоты», здесь усиленно высмеивается руководство ВУСППа, причем все это носит оттенок, якобы советский, перемешивается с другими разговорами и т.д.

[...]

- **«Витяг з оперативного повідомлення про настрої групи „національних демократів”»¹⁶²**

У даному випадку наклеп писав професійний літератор, який сам деякий час був так званим «українським націоналістом». Тільки невідомо, за покликом серця чи наказом відповідних органів.

Інколи людей, які не писали доноси і не були «секретними співробітниками», викликали до ГПУ-НКВС..., а потім на «бесіду» до конспіративних квартир або готельних номерів, відмовитися від яких, певна річ, було неможливо. Під час таких «бесід» викликана людина була вимушена розповідати про життя тих чи інших установ і мистецьких об'єднань, у яких вона брала участь.

Так, один із викладачів КДККу описував ці «бесіди» так: «У 1926 році, може бути трохи раніше, може бути – пізніше, я був викликаний повісткою в ГПУ до слідчого... розпитав мене про мої політичні погляди, як теперішних, так і за старих часів... У бесіді мова зайшла про справу...

¹⁶² Витяг з оперативного повідомлення про настрої групи «національних демократів» // ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С-836. – Т. 1. – Арк. 45–46.

перейшли на питання про настрої в середовищі співробітників... Я відзначив існуючу, на мою думку, антирадянську орієнтацію, що виражається в шовіністичних колах, близьких до... Через якийсь час я знову був запрошений до ГПУ, де... запропонував мені низку запитань, що ставляться до антирадянських ухилів в... Після того мене викликав раз у 2–3 той же... а потім т. ТАККЕ, але вже не до ГПУ, а в готель на розі вул. Воровського й вул. Леніна (здається, «Нова Росія»). Розмова велася все на ту ж тему про настрої... Будучи, загалом, далекий від тих угруповань, про які йшлося я міг дати лише розпливчасті вказівки, ґрунтуючись не на конкретних фактах, а саме на загальному тоні цих настроїв»¹⁶³.

Згадуваний у документі Такке (він же Угер, він же Долореско Пилип Семенович¹⁶⁴), як, до речі, і Соломон (Семен) Лазаревич Орелович, спочатку працювали в ЧК-ГПУ-НКВС, у подальшому перейшли в кінематограф (Такке був актором, Орелович – директором Ялтинської, Одеської, Київської і Московської кінофабрик). Пилип Такке згадувався в розсекречених документах СБУ, як людина, що бувала у О. Довженка: «У ДОВЖЕНКА збиралися – І.

¹⁶³ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 34964. – Т. 1. – Арк. 36.

¹⁶⁴ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 56034. – Арк. 43.

БАБЕЛЬ, МАКОТИНСЬКИЙ, Б. ЗАГОРСЬКИЙ, Ф. ТАККЕ, ГАВРОНСЬКИЙ, Д. ДЕМУЦЬКИЙ»¹⁶⁵.

Пилип Такке був заарештований у 1935 році¹⁶⁶, після чого його вже згадували як «правого попутника»: «ДОВЖЕНКО був на Україні центром, навколо якого групувалася величезна кількість художньо-творчих працівників, зокрема, на його квартирі постійно збиралися: РЖЕШЕВСЬКИЙ (режисер-сценарист), ГАВРОНСЬКИЙ (викладач кіноінституту), БАЖАН, ФАЛЬКОВСЬКИЙ, УЛЩЬКА, ТАККЕ й інші, які характеризуються агентурами, як «праві попутники»¹⁶⁷.

За цією ж схемою «працювали» спецслужби з «колишнім ворогом народу» Й. Гірняком, якого спочатку запросили до Голови Комітету у справах мистецтв Компанійця, у кабінеті якого сиділо двоє «московських гостей». «Знічев'я начальник перепросив присутніх і вийшов із кабінету. Як тільки за ним зачинилися двері, один із «москвичів» перейшов на українську мову:

– Йосипе Йосиповичу! Ми не москвичі. Ми працівники НКВС. От наші посвідчення... – і обидва полізли до кишені... – ...Наша розмова буде цілком конфедичійна, про

¹⁶⁵ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 121.

¹⁶⁶ ЦДАГО України. – Ф. 263. – Оп. 1. – Спр. 56034. – Арк. 81 зв.

¹⁶⁷ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 78.

неї не має знати ніхто, навіть ваша дружина... До себе не запрошуємо, бо знаємо, що це буде для вас обтяжливо й не дуже приємно. Тому пропонуємо сьогодні о 10-й годині вечора до готелю «Континенталь» у 40-у кімнату...»¹⁶⁸.

Розповідав Й. Гірняк і про подальші «зустрічі» в готелях: «О десятій годині вечора я постукав у двері сорокової кімнати в готелі «Континеталь». Один із моїх «знайомих» відчинив двері, а другий лежав на ліжку з «Правдою» в руках. Розмову повів «старший»... Він... засипав мене запитаннями, блискавично перескакуючи з теми на тему, і здавалося, що йому йшлося тільки про те, щоб загнати мене в безвихідь і не дати мені ніякої хвіртки для виходу. Його напарник і собі став теж устрявати до розмови. Коли ж мені вже все це набридло, я спитав їх, чи я знову підсудний і чи це знову допити?..

– О, ні! Нам цікаво знати ваші настрої та ваше самопочуття...

...Пізньої осені я мусив знову мати розмову з такими ж двома енкаведистами, але вже в іншому готелі. Розмову вели в категоричних тонах і брутально...»¹⁶⁹.

¹⁶⁸ Гірняк Й. З Остапом Вишнею в таборах // Україна. – № 44. – 1989. – С. 12.

¹⁶⁹ Гірняк Й. З Остапом Вишнею в таборах // Україна. – № 45. – 1989. – С. 14.

Отже, не виняток, що така ж тактика застосовувалась і до особи, яка розповідала про настрої групи національних демократів. Скоріш за все, ця людина викладала у КДЖу або навчалася на режисерському факультеті цього інституту, оскільки доповіла про стан у цьому виші та назвала прізвища студентів з цього курсу: «ЛИСОГОРКО Ян, КРИКУН Григорій, ШЕРЕНЦ, САСІМ Микола та інші, починають схилитись перед культом ДОВЖЕНКА».

Мабуть, що цей документ було складено в першій половині 1933 року, коли жорстокіше почалася «чистка» серед викладачів і студентів КДЖу. Зокрема, було виключено друзів Олександра Довженка – Якова Савченка, Олександра Гавронського та інших саме за «нацдемівські настрої». Цікаво, що жодного прізвища викладачів у цьому оперативному повідомленні не згадано.

№ 34

ВИТЯГ З ОПЕРАТИВНОГО ПОВІДОМЛЕННЯ ПРО НАСТРОЇ ГРУПИ „НАЦІОНАЛЬНИХ ДЕМОКРАТІВ”

Без дати.

[...] *

Група української контрреволюційної нацдемовщини в кінематографії – це цілий організований процес, ціла система роботи контрреволюційних нацдемів на культурно-ідеологічному фронті.

Всі вони між собою організаційно пов'язані. Те філософське й ідейно-політичне спрямування кіномистецького процесу, що висувається одним учасником групи, обов'язково буде підтримано в інших формах усіма іншими учасниками.

Мета роботи групи: спрямувати культурно-національне будівництво лінією національно-буржуазного розвитку. Вихолощувати революційний більшовицький, пролетарсько-клясовий зміст цього будівництва. Боротись за створення самостійної, націонал-демократичної України.

.. Боротись за свій вплив на культурно-ідеологічному фронті, зокрема, по лінії підготовки кадрів, організаційно залучаючи до себе те студентство й професуру, що своєю роботою може допомагати розвитку нацдемовського руху. Зокрема, у кіноінституті ширити свій вплив на надійні талановиті сили, що вже в певній мірі зроблено.

СТУДЕНТСТВО: ЛИСОГОРКО Ян, КРИКУН Григорій,

* Початок документа відсутній.

ШЕРЕНЦІ, САСІМ Микола та інші починають схилитись перед культом ДОВЖЕНКА як божка української кінематографії і наскрізь просякуються контрреволюційно-нацдемовською ідеологією. Вся робота, дякуючи нацдемовським лекторським силами нацдемовщини, у кіноінституті спрямовується лінією контрреволюційної нацдемовщини, з орієнтовною точкою на “єдиноправильний” метод в кінематографії – творчий метод О.П. ДОВЖЕНКА.

Своєю творчою роботою в кінематографії вони приносять великі матеріально-економічні збитки та ідеологічно-політичну шкоду.

Їхня творча продукція наскрізь просякнута творчим методом ідейно- політичних тенденцій контрреволюційної нацдемовщини.

Через творчий метод О. ДОВЖЕНКА вони намагаються спрямувати всю роботу українського кінематографічного процесу. Творчий метод О. ДОВЖЕНКА вони оголосили за орієнтовний, за домінуючий метод доби, що в принципі суперечить політиці партії в ділянці мистецького літературного і взагалі культурного процесу. Весь ідеологічно-культурний процес переплітається творчими методами українського контрреволюційного націонал-демократичного руху. У

кінематографії цей виступ набув організаційний характер, унаслідок чого була створена група контрреволюційних нацдемів у кінематографії, що саме цією лінією і спрямовує кінематографічний процес.

Через свою творчу практику ...на культурно-ідеологічному фронті, через висування ідеї: українського месіянізму, група кінематографічних нацдемів, своєю контрреволюційною практикою хоче досягти власного ідеалу: – “самостійности нації” як державної форми націонал-демократичної державности.

Цей процес розпочався давно. Організаційних форм він набрав приблизно 25–26 року.

Він розпочався з того часу, коли ДОВЖЕНКО на сторінках журналу “_____” * – цього органу української націоналістичної літератури, коли ДОВЖЕНКО не заперечуючи контрреволюційних теорій месіянізму, “геть від Москви”, “орієнтація на культурно-психологічну Європу” – хвильовізм – виступив з нацдемівською статтею про стан образотворчого мистецтва на Україні.

[...]

ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. С–836. – Т. 1. – Арк. 45–46.

Копія. Машинопис.

* Так у документі.

СПИСОК ФОТОГРАФІЙ

У книжці використано фотографії з Музею Національної кіностудії художніх фільмів ім. Олександра Довженка, відділу кіномистецтва і телебачення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук (НАН) України, офіційного сайту ГДА СБ України.

- 4 Архів СБУ
- 6 Олександр Довженко на знімальному майданчику «Івана»
- 35 Фавст Лопатинський
- 50 Знімальна група «Щорс»
- 85 Петро Косячний
- 89 Майк Йогансен
- 124 Олександр Іщенко
- 158 Вилучений кадр із фільму «Земля»
- 159 Кадр із фільму «Іван»
- 162 Олександр Довженко з батьком
- 178 Юлія Солнцева і Олександр Довженко

Олександр Вікторович Безручко – кандидат мистецтвознавства, доцент, професор кафедри кіно-, телемистецтва Київського міжнародного університету, член Національної спілки кінематографістів України, Національної спілки журналістів України, Міжнародної федерації журналістів.

З відзнакою закінчив кінофакультет Київського державного інституту театрального мистецтва ім. І.К. Карпенка-Карого за фахом «режисер художнього фільму» (майстерня Ілленка Ю.Г.). Після навчання в асистентурі-стажування кафедри кінорежисури (наук. керівник нар. арт. України, проф., акад. АМУ Ілленко Ю.Г.) й аспірантурі кафедри кінознавства (наук. керівник канд. мист., проф., член-кор. АМУ Мусієнко О.С.) захистив дисертацію «О.П. Довженко-педагог. Творчий пошук і метод».

На Національній кіностудії художніх фільмів ім. О.П. Довженка працював кінорежисером історичних художніх фільмів «Молитва за гетьмана Мазепу» (реж.-пост. Ілленко Ю.Г.), «Овід» (20 сер.) (реж.-пост. У Тянь Минг, КНР), «Богдан-Зіновій Хмельницький» (2 сер.) (реж.-пост. Мащенко М.П.), «Серце світу» (5 сер.) (реж.-пост. Босович В.В.) та ін.

Автор сценаріїв і режисер-постановник короткометражних художніх і документальних фільмів «Портрет», «Голий», «Розвилка», «Мамочка», «Невідомий Мазепа», «Марафон», «Бог любить Трійцю», «Степова пожежа» та ін.

Займався науковою роботою у відділі кіно й телебачення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського Національної академії наук (НАН) України; викладав в Інституті екранних мистецтв Київського національного університету театру, кіно і телебачення ім. І.К. Карпенка-Карого.

Працював над колективними плановими темами: в ІМФЕ ім. М.Т. Рильського НАН України «Історія українського кінематографа» (державний реєстраційний номер 0103V008231) і «Модерні напрями та методики дослідження українського кіно і телебачення» («Довженкова енциклопедія») (дрн 0106U002649); на кафедрі кінознавства ІЕМ КНУТКТ ім. І.К. Карпенка-Карого «Історія кіноосвіти в Україні»; на кафедрі кіно-, телемистецтва ІТКТ КиМУ «Науково-практичні дослідження розвитку творчого процесу в різних видах мистецтва (кіно, телебачення, театр)» і спільних темах ІЖ та ІТКТ КиМУ «Інформаційні процеси і суспільство в Україні: входження в європейський та світовий інформаційний простір» (дрн 0104U003162) та

«Соціальні комунікації в Україні в контексті світової науки» (дрн 0111U000510). Брав активну участь у розробці білорусько-українського проекту «Кіноосвіта в Білорусі та Україні».

Як консультант був залучений до роботи українсько-російської міждержавної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей при Кабінеті Міністрів України (передача архіву О.П. Довженка, українсько-російський проект «Повість полум'яних років Олександра Довженка»). Брав безпосередню участь у розробці українсько-російського проекту «Створення довідково-інформаційної бази даних “Документальна спадщина О.П. Довженка”».

Перший директор Інституту телебачення, кіно і театру (ІТКТ) Київського міжнародного університету (КиМУ), який очолював протягом двох навчальних років, нині заступник директора з наукових і навчально-методичних питань, завідувач кафедри кіно-, телемистецтва ІТКТ КиМУ.

Неодноразовий член журі Міжнародного фестивалю екранних мистецтв ім. В.Л. Чубасова «Молоде телебачення».

Художній керівник бакалаврів і спеціалістів спеціалізації «Режисура кіно і телебачення», науковий керівник магістрів спеціальності «Кіно-, Телемистецтво».

Член редакційної колегії наукових журналів «Вісник Київського міжнародного університету». Серія: «Соціальні комунікації, журналістика, медіакритика, кінотелемистецтво» (гол. ред. О.М. Холод) – КиМУ; «Світ соціальних комунікацій» (гол. ред. О.М. Холод) – КиМУ, ДонНУ.

Автор монографій «Невідомий Довженко», «Олександр Довженко: розсекречені документи спецслужб», «Кінорежисери-педагоги: О.Й. Гавронський, О.П. Довженко, В.І. Івченко», «Архівна спадщина Олександра Довженка», «Справа-формуляр «Запорожець»: “І я горів у тому вогні...”», «Українська мистецька кіноосвіта»; колективних монографій «Нариси з історії кіномистецтва України», «Засоби масової комунікації: формування інформаційного суспільства», «Генеза ідей і динаміка розвитку соціальних комунікацій»; навчальних посібників «Педагогічний метод О.П. Довженка», «Вітчизняна кіношкола. Режисери-педагоги», публікацій у наукових і фахових виданнях з питань історії і теорії екранних мистецтв.

Наукове видання

Безручко Олександр Вікторович

СПРАВА-ФОРМУЛЯР «ЗАПОРОЖЕЦЬ»:

«І Я ГОРІВ У ТОМУ ВОГНІ...»

Том 2

«Друга хвиля» розсекречень

монографія

Редактор Піскова Р.В.

Коректор, комп'ютерна верстка Безручко О.В.

Підписано до друку 1.11.2011 р. Формат 148x120.

Папір офсетний. Гарнітура «Times New Roman Cyr». Друк офс.

Умов. друк. арк. 9,9. Обл.-вид.арк. 9.1

Наклад 500 прим.

Видавництво «Київський міжнародний університет»

**Свідоцтво про внесення суб'єкт видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виробників і розповсюджувачів видавничої
продукції**

ДК № 978 від 08.07.2002 р.

03179, Київ – 179, Львівська, 49

т. (044) 424 64 88

Видруковано у друкарні Київського міжнародного університету

03179, Київ – 179, Львівська, 49

